

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta
Katedra politologie

Volební účast v referendech v Latinské Americe

Diplomová práce

Autor: Bc. Matyáš Strnad
Studijní program: N6701 - Politologie
Studijní obor: 6701T022 Politologie - latinskoamerická studia
Forma studia: prezenční

Vedoucí práce: Mgr. Karel Kouba M.A., Ph.D.

V Hradci Králové, 2018

Zadání diplomové práce

Autor: Bc. Matyáš Strnad
Studium: F15NP0065
Studijní program: N6701 Politologie
Studijní obor: Politologie - latinskoamerická studia
Název diplomové práce: Volební účast v referendech v Latinské Americe
Název diplomové práce AJ: Voter turnout in referendums in Latin America

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Volební účast v běžných parlamentních či prezidentských volbách je často skloňované téma a to zejména v současné debatě o příčinách jejího poklesu. V této diplomové práci se pracuje s několika teoriemi vysvětlujícími variaci volební účasti aplikovanými na referenda v Latinské Americe. Referenda, coby jeden z hlavních pilířů přímé demokracie, nejsou z tohoto pohledu dostatečně probádané téma. Region Latinské Ameriky je v tomto ohledu ideálním prostředím pro zkoumání daného předmětu, neboť se těší relativně hojnému počtu prvků přímé demokracie z hlediska institucionálního zakotvení i přímého fungování v praxi. Volební účast v referendech je zde zasazena do komparativní perspektivy pomocí regresních modelů, které umožňují sledovat možné korelace i kontrolovat vysvětlující hodnoty. Využita jsou již agregovaná data z různých statistických databází (např. V-Dem, LAPOP, Světová banka) i sekundární data z dostupné komparativní literatury zaměřené na volby (v referendech) v Latinské Americe.

ALTMAN, D. 2005. "Democracia directa en el continente americano: ¿autolegitimación gubernamental o censura ciudadana?" *Política y Gobierno*, vol. XII, núm. 2, pp. 203-232 Centro de Investigación y Docencia Económicas, A.C. Distrito Federal, México. DALTON, R. J. a KLINGEMANN, H-D. 2007. *Oxford handbook of political behavior*. New York: Oxford University Press, ISBN 9780199270125. GEYS, B. 2006. Explaining voter turnout: A review of aggregate-level research. *Electoral Studies* 25(4), 637-663 DOI: 10.1016/j.electstud.2005.09.002. ISSN 02613794. Dostupné z: <http://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S0261379405000910>. LISSIDINI, A. 2010. *Democracia directa en Latinoamérica. Entre la delegación y la participación*. Buenos Aires: CLACSO. ISBN: 978-987-1543-71-7. NEGRETTO, G. L. 2013. *Making constitutions : presidents, parties, and institutional choice in Latin America* Cambridge : Cambridge University Press, xii, 283 s. : graf., tab. ISBN 978-1-107-02652-0. NOHLEN, D., ed. 2005. *Elections in the Americas: a data handbook*. Vol. I North America, Central America, and the Caribbean. Oxford: Oxford University Press, ISBN 0199283575. NOHLEN, D., ed. 2005. *Elections in the Americas: a data handbook*. Vol. II South America. Oxford: Oxford University Press, 2005. ISBN 0199283583. QVOTRUP, M. 2011. "Hasta la vista: a comparative institutionalist analysis of the recall", *Representation*, Vol 47, No 2, pp 161-170. RUTH, S. WHITEHEAD, L. & WELP, Y. (Eds.) 2017 *Let the people rule? Direct democracy in the twenty-first century*. Colchester: ECPR Press. 256 p. ISBN: 978-1785522574. WALKER, M. C. 2005. *The Strategic Use of Referendums*. A 1st ed. New York: Palgrave Macmillan, ISBN 9781403973771.

Garantující pracoviště: Katedra politologie,
Filozofická fakulta
Vedoucí práce: Mgr. Karel Kouba, Ph.D., M.A.
Datum zadání závěrečné práce: 23.6.2016

Poděkování

Srdečně děkuji svému vedoucímu diplomové práce Mgr. Karlu Koubovi M.A., Ph.D. za inspirující rady, konstruktivní kritiku, přátelské konzultace, bezmeznou trpělivost, ochotu a pomoc při zpracovávání této práce.

Rovněž děkuji své přítelkyni za bezpodmínečnou důvěru a neutuchající podporu, svým přátelům za příležitosti k odreagování a rodině za mentální posily.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval pod vedením Mgr. Karla Kouby M.A., Ph.D. samostatně a uvedl jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 9. května 2018

Podpis:

Anotace

Strnad, Matyáš. *Volební účast v referendech v Latinské Americe*. 2018. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, Filozofická fakulta, Katedra politologie. Diplomová práce

Volební účast v běžných parlamentních či prezidentských volbách je často skloňované téma, a to zejména v současné debatě o příčinách jejího poklesu. V této diplomové práci se pracuje s několika teoriemi vysvětlujícími variaci volební účasti aplikovanými na referenda v Latinské Americe. Referenda, coby jeden z hlavních pilířů přímé demokracie, nejsou z tohoto pohledu dostatečně probádané téma. Region Latinské Ameriky je v tomto ohledu ideálním prostředím pro zkoumání daného předmětu, neboť se těší relativně hojnému počtu prvků přímé demokracie z hlediska institucionálního zakotvení i přímého fungování v praxi. Volební účast v referendech je zde zasazena do komparativní perspektivy pomocí regresních modelů, které umožňují sledovat možné korelace i kontrolovat vysvětlující hodnoty. Využita jsou již agregovaná data z různých statistických databází (např. V-Dem, LAPOP, Světová banka) i sekundární data z dostupné komparativní literatury zaměřené na volby (v referendech) v Latinské Americe.

Klíčová slova: referendum, Latinská Amerika, volební účast

Annotation

Strnad, Matyáš. *Voter turnout in referendums in Latin America*. 2018. Hradec Králové: University of Hradec Králové, Philosophical faculty, Department of political science. Thesis

Voter turnout in regular parliamentary or presidential elections is a very frequent topic, mainly in recent debate about its decline. This particular thesis works with a number of theories explaining variations in voter turnout that are subsequently applied on referendums in Latin America. Referendums as one of the main pillars of direct democracy are not, in this regard, sufficiently scientifically explored topic. In this point of view, the region of Latin America is an ideal environment for a research of the given subject, because there are many cases of mechanisms of direct democracy in the institutional configuration as well as in practice. Voter turnout in referendums is set into a comparative perspective by the use of regression models that allow the researcher monitor possible correlations and control explaining values. The analysis employs aggregate data from various statistical databases (e. g. V-Dem, LAPOP, World Bank) as well as secondary data from available comparative literature focused on elections (and referendums) in Latin America.

Key words: referendum, Latin America, voter turnout

Obsah

Zkratky	8
Úvod.....	9
1. Teorie, literatura a metodologie	20
1.1. Referenda v politickém systému, politika v referendech	20
1.2. Teorie racionální volby, teorie zdrojů a socioekonomické faktory	24
1.3. Strukturální funkcionalismus a institucionální faktory	28
1.4. Neformální instituce	31
1.5. Politický vývoj a význačnost voleb	32
1.6. Politická kultura a internet 2.0.....	36
1.7. Základní pojmy a jejich ukotvení v literatuře.....	39
1.7.1. Volební účast.....	40
1.7.2. Referendum	40
1.8. Operacionalizace teoretických konceptů	43
1.8.1. Nezávisle proměnné – institucionální	44
1.8.2. Nezávisle proměnné – politický vývoj.....	45
1.8.3. Nezávisle proměnné – demografické a socioekonomické	47
1.8.4. Nezávisle proměnné – kulturní	47
1.9. Pooled TSCS modely	48
2. Volební účast v referendech v Latinské Americe	50
3. Odchylné případy.....	56
3.1. Kumulovaná referenda	57
3.2. Referenda s nejnižší volební účastí	63
3.3. Ambivalentní důkazy efektu souběžných voleb	65
3.4. Referenda s nejvyšší volební účastí.....	67
Závěr	73
Prameny a literatura	79

Zkratky

PPD = prvky přímé demokracie

TSCS = time-series cross-section (model)

VEP = voting eligible population (volebně způsobilá populace)

VAP = voting age population (populace věkově způsobilých k volbám)

PRI = Partido Revolucionario Institucional (Institucionální revoluční strana)

WVS = World Values Survey

OLS = ordinary least squares (metoda nejmenšího počtu čtverců)

OOS = organizace občanské společnosti

Úvod

Problematika voleb je jedno ze stěžejních témat nejen politologie. Navíc se toto téma v několika posledních dekádách minulého století rozrostlo o nové případy. S rozšiřováním demokracie se rozšířil počet legitimních voleb, které lze zahrnout do výzkumů zabývajících se volební účastí. V této práci jsou předmětem zkoumání referenda, specifický druh volby, jejichž užívání v několika uplynulých desetiletích prudce narostlo. V souvislosti s volbami existuje řada normativních předpokladů, které je pojí s demokracií. Už Nicolas de Condorcet tvrdil, že volby jsou ve svobodné a rovné společnosti esenciálním mechanismem, který zajišťuje prospěch a bezpečnost této společnosti a zachování základních principů, která ji charakterizují (Condorcet 1994). Volby jsou tedy důležitou zásadou ale i přímým projevem demokracie. Díky volbám dochází ke kontinuální relegitimizaci politického systému. Volby zprostředkovávají prosazení zájmů (lidu), ať už je to vyjádřeno termíny „obecná vůle“ (Schumpeter 2004, původně už 1942), „suverenita lidu“ (Rousseau 2003, původně 1762) nebo „svrchovanost lidu“ (Tocqueville 2009, původně 1835).

Obecnými funkcemi voleb se kromě klasických filozofů zabývala pochopitelně i řada teoretiků věd politických, jejichž syntézou došel Lukáš Linek k následujícímu shrnutí funkce voleb: legitimizace politického systému a legitimizace držitelů moci (Linek 2013: 8). Z toho vyplývá, že volby mají v demokracii veledůležitou funkci¹. Aby však volby mohly legitimizovat politický systém, musí nabýt jisté míry legality (to hodnotí ústavní systémy jednotlivých zemí světa). Díky klasickým formálním atributům voleb, jako je svoboda a rovnost, výsledek vyjadřuje vůli většiny obyvatel². Koncept „vůle většiny obyvatel“ je ale problematický v okamžiku, kdy se voleb účastní například 15 % způsobilých voličů.

Volební účast je něco, co se dá v analytické perspektivě zkoumat v rámci mezinárodní komparace relativně snadno. Kolísavost volební účasti vysvětluje mnoho studií, obecně je možné rozdělit je podle

¹ Toto tvrzení polemizuje například Brian Martin (1990).

² Tedy těch, kteří jsou k volbám způsobilí a k volbám se dostaví. Způsobilost specifikují partikulární politické systémy různým způsobem. Omezení aktivního volebního práva se v současnosti týkají především věku, způsobilosti k právním úkonům a státní příslušnosti.

povahové struktury faktorů, které jsou pro vysvětlení použity. Ty se tedy mohou soustředit na vnitřní institucionální nastavení politických systémů, volební formule, povaha voleného tělesa, stranické systémy, ústavní nastavení a další (viz např. Powell 1986; Jackman 1987; Blais a Carty 1990; Jackman a Miller 1995; Lijphart 1997; Birch 2009).

Socioekonomická a makroekonomická vysvětlení akcentují proměnné typu: vzdělání, urbanizace, výše příjmů, na agregované úrovni ekonomický růst atd. (Wolfinger a Rosenstone 1980; Radcliff 1992; Filer, Kenny a Morton 1993; Aguilar a Pacek 2000; Brug, Eijk a Franklin 2007; Nevitte et al. 2009; Carreras a Castañeda 2016).

Zajímavá vysvětlení mohou prezentovat i klíčové momenty politického vývoje, kromě makroprocesů jako je demokratizace nebo mikroprocesů typu efektivita občanské společnosti nebo dostupnost informací to lze ilustrovat i na míře salience voleb, kterou ovlivňuje vícero faktorů, společenská témata nebo soutěživost voleb (O'Donnell a Schmitter 1986; Franklin 1996; Blais 2000).

Postoje a hodnoty ve společnosti jsou pak součástí politicko-kulturně založených vysvětlení, mezi které lze počítat hlavně důvěru v demokratické procesy nebo stáří demokracie (Almond a Verba 1989³; Inglehart 1990, 1997; Puntam 1993, 2000; Frey a Stutzer 2000). Existují však i syntetické přístupy, které předchozí vysvětlení v různé míře kombinují (Fornos et al. 2004; Schraufnagel a Sgouraki 2005; Linek 2009).

Hlavním cílem této práce je přispět k debatě o důvodech volební (ne)účasti v referendech. Účast u voleb je jedním z nejznámějších projevů politické participace, je to pravděpodobně nejefektivnější způsob selekce a reprezentace zájmů a určující bod kolize jednotlivých společenských vrstev (Lijphart 1997). Druhů voleb je nepřeborné množství, základní dělení podle volební formule většinou obsahuje tři kategorie⁴. Jak již bylo předesláno, předmětem této diplomové práce je specifický typ voleb,

³ Původně už v roce 1963.

⁴ Většinové volební systémy, smíšené a proporční (které se dále dělí podle velikosti volebního obvodu, uzavírací klauzule atd.).

referenda⁵. Referenda jsou většinou koncipována tak, že definují otázky a požadují binární odpověď. Často se věnují celonárodním otázkám, umožňují elitám provést jakýsi průzkum veřejného mínění, jehož výsledek však může být i zavazující. Referenda jsou zvláštním projevem přímé volby, a přestože nesplňují charakteristiky definice voleb podle Linka, ve svém elementárním významu volbami jsou a dá se tedy předpokládat, že některé faktory ovlivňující klasické volby mohou být důležité i pro volební účast v referendech. Které to ovšem jsou? Tedy, které determinanty ovlivňují volební účast v referendech v Latinské Americe?

Jak již bylo naznačeno, v oblasti politických věd existuje celá řada vysvětlení, která tuto otázku zařazují do některé ze čtyř konceptuálních rovin (strukturalistická⁶, institucionální, kulturní a mezi klíčové momenty politického vývoje či politické procesy). V této práci je testována explanační hodnota celého souboru proměnných, jejichž mnohost předpokládá multikauzalitu variace volební účasti. Na druhou stranu je z této analýzy vyřazená další množina proměnných, které kvůli odlišnosti referend od klasických⁷ parlamentních či prezidentských voleb (jednoznačně nejčastěji zkoumaných) nelze použít. Mezi ně patří například velikost obvodů (elektorát v referendech je celá volebně způsobilá populace, není dělena do volebních obvodů) nebo formát volební formule. Na druhou stranu subjektivní vnímání účinnosti voleb (často operacionalizováno na individuální úrovni dat) je v analýze zahrnuto, na agregované úrovni jej částečně mohou nahradit efektivní počet stran v kombinaci s povahou režimu (v demokracii budou lidé věřit účinku voleb více než v diktatuře).

Přestože se příčiny volební účasti u klasických voleb od referend rozrůžňují, lze zde formulovat obecnou hypotézu. Volební účast

⁵ Z metodologických důvodů jsou mezi referenda započítané i iniciativy, které coby prostředek ryze lidové participace bývají od referend, někdy charakterizovaných jako „volba mezi preferencemi komunity ohledně daného tématu...podnícená vládou“ (Webb, Eulau 2015) oddělené. Více o této problematice v podkapitole 1.7.3 Referendum.

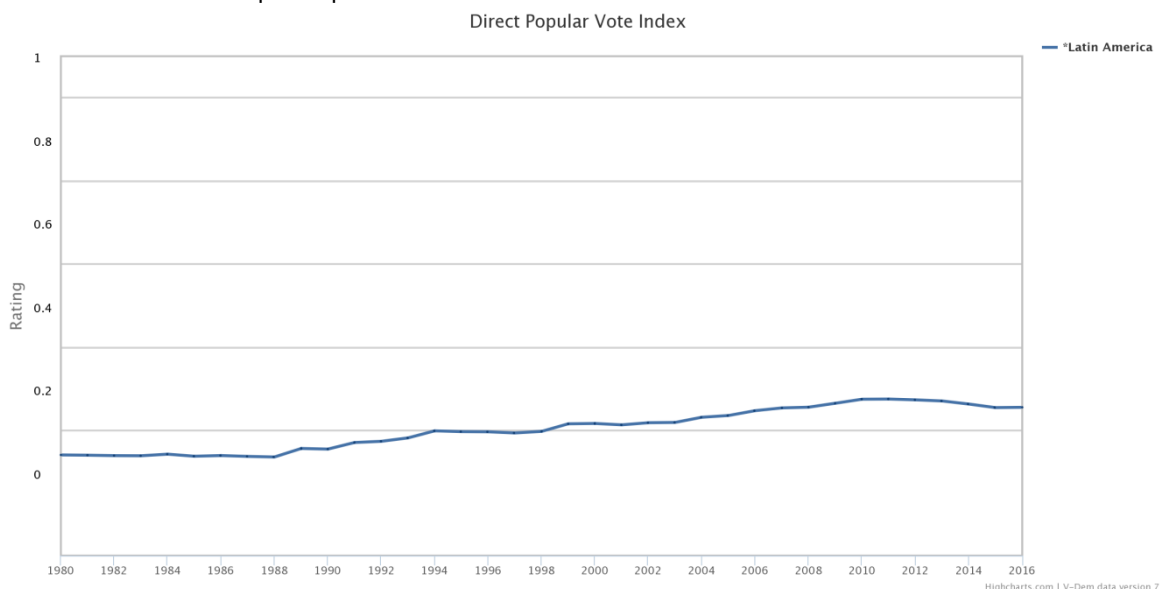
⁶ V tomto výzkumu „jen“ socioekonomická.

⁷ Tento fenomenologicky trochu nešikovný pojem je v této práci používán kvůli nedostatku vhodných alternativ. V drtivě většině literatury, která zkoumá volební účast, je užíván souhrnný pojem „volby“, který zde logicky nemůže být použit, neboť by obsahoval i kategorie, které jsou z výzkumu vyňaty.

v referendech v Latinské Americe ovlivňují v různé míře stejné fenomény jako volební účast v parlamentních a prezidentských volbách. Tyto tradiční fenomény mají rozdílné parametry a různou míru vlivu na volební účast (jsou jimi např. volební pravidla, mobilizace voličů, vládní efektivita, demokratické prostředí, volební specifika, orientace společnosti, socioekonomické podmínky a politická kultura). Referenda jsou však velice specifickou volbou, jak již bylo naznačeno výše. Jsou do jisté míry nahodilá v tom, že se nekonají pravidelně, jejich výsledek má v různých zemích různou váhu. Proto je hlavní hypotéza této práce následující: nejdůležitější determinanty pro volební účast v referendech jsou demokratická tradice, subjektivní důležitost a kontextuální mobilizace.

Klesající volební účast je obecný trend související s nedokonalostmi demokratického systému, které se teoretikové dlouhodobě snaží charakterizovat ⁸ tak, abychom jim lépe porozuměli a dokázali je překonávat. Volební letargie má řadu navrhovaných i aplikovaných řešení, ať už je to zavedení povinnosti volit (Birch 2009) nebo přiblížení politiky lidem v podobě zavedení většího počtu prvků přímé demokracie, všechny

GRAF 1: Užívání prvků přímé demokracie

Zdroj: V-dem 2017. *Direct Popular Vote Index* je měřen na základě 12 pozorovaných proměnných v-dem.

⁸ Viz například Dalhova (1989) teorie polyarchie nebo Latinské Americe příbuznější teorie delegativní (někdy „tekutá“) demokracie, koncept O'Donnella (1993), nebo práce Forda (2002).

tyto instituce si zasluhují pozornost věd zkoumajících sociální fenomény. Latinská Amerika je v tomto ohledu výborným referenčním prostředím, vzhledem k její bohaté zkušenosti s přímou demokracií, která se však občas stává nástrojem populismu.⁹ Nejviditelnější takový případ jsou dvě venezuelská referenda z roku 2007 a 2009, kdy Hugo Chávez vyvolal lidové hlasování o úpravě ústavy (převážně) za účelem zrušení omezení počtu mandátů pro prezidenta (ale i guvernéry, starosty a poslance). Referenda také mohou negativně působit na váhu horizontální odpovědnosti, neodmyslitelného aspektu moderní demokracie.¹⁰ Z historie jsou známy případy, kdy centralizace moci a diktatura v zájmu lidu (a deklaratorně lidem podpořená) rozložila racionální správu věcí veřejných.

Zvyšující se intenzitu užívání PPD doplňuje zlepšování prostředí a podmínek pro konání různých druhů PPD, což ilustruje Graf 1. *Direct Popular Vote Index* konstruuje projekt V-dem na škále 0 až 1, čím vyšší hodnota, tím jsou objektivní podmínky pro užívání PPD (existence možnosti konání referenda, nutný počet podpisů k vypsání referenda a dalších faktorů, více viz Coppedge et al. 2017a, 2017b: 57-58) v Latinské Americe lepší. I když se tento trend dá pozorovat i jinde ve světě, není natolik zřejmý. Ačkoli je Latinská Amerika vnitřně kulturně velmi rozmanitá, na venek by se ve srovnání s dalšími světovými regiony dala charakterizovat jako poměrně homogenní celek. Tato „izolace“ umožňuje alespoň částečně kontrolovat některá společenská specifika, která by mohla negativně intervenovat v jinak nastaveném modelu výzkumu. Na druhou stranu Latinská Amerika poskytuje dostatek rozmanitosti pro hledání korelací mezi zkoumanými proměnnými. Latinská Amerika kombinuje tradiční demokratické instituce s rychle se měnícími trendy, což výzkumníkovi při správném nahlížení poskytuje ideální vědecké prostředí. Některé státy Latinské Ameriky jsou kvůli absenci celonárodního hlasování (typu referend) v posledních dekadách z výzkumu vyloučeny. Do modelů jsou zahrnuty státy (abecedně): Argentina, Belize, Bolívie,

⁹ Více o nebezpečí zneužití referend viz např. Durán-Martínez (2012).

¹⁰ Omezování horizontální zodpovědnosti je dokonce podle některých autorů předzvěstí autoritarizace politiky. O tomto tématu píše výborně O'Donnell (1994) a o populismu a autoritarismu pojednává např. Weyland (2013).

Brazílie, Chile, Ekvádor, Guatemala, Kolumbie, Kostarika, Panama, Paraguay, Peru, Uruguay a Venezuela.

Časově je tato práce ohraničena začátkem osmdesátých let minulého století a rokem 2017. Období od osmdesátých let je důležité zahrnout především proto, že v posledních dekádách dvacátého století došlo k bezprecedentnímu nárůstu frekvence užívání PPD. V průběhu 80. let rovněž došlo k redemokratizaci mnoha latinskoamerických států, díky čemuž se dají další volby považovat za legitimní.

Literatura věnující se volební účasti na národní úrovni nabízí několik možných postupů včetně srovnávání průměrů volebních účastí. Avšak průměrování volebních výsledků pro dané periody a následné srovnávání mezi jednotkami (zeměmi) neumožňuje sledovat kovariance mezi závislou a nezávislou proměnnou v čase. V tomto prizmatu je vhodnější metoda navrhovaná kolektivem Fornos, Power a Garand (2004). Řešení spočívá v metodologickém designu, který umožňuje kombinovat pozorování napříč nejen prostorem ale i časem, *pooled time-series cross-section* (TSCS) regresní modely. TSCS modely v tomto případě užívají procentuální volební účast pro referendum v každé N zemi a v každém T roce coby funkce nezávisle proměnné, která je měřená pro daný čas (Fornos, Power a Garand 2004: 916-917). Ačkoli je tato metoda poměrně často využívána¹¹, skýtá jisté nedostatky a analytické problémy, které je třeba ošetřit.

Díky kontrole proměnných v každém vybraném čase pro každou vybranou zemi, místo komparování průměrů v jednotlivých zemích či pro jednu časovou řadu, TSCS může vyřešit klasický problém komparativních sociálních věd, malý počet případů. Další výhodou je, že oproti výzkumům zaměřeným jen na prostorovou nebo časovou doménu, ze kterých musí být vyloučeny proměnné, které v čase nevariují (např. mnoho institucionálních nastavení), TSCS tyto proměnné naopak zahrnuje (Hicks 1994: 170-171). Třetí užitečnou charakteristikou TSCS je možnost

¹¹ Viz výčet na s. 917 ve Fornos, Power a Garand (2004) nebo Podestá (2002) na s. 7-8.

sledovat variace (a možné korelace) napříč časem i prostorem (Podestá 2002: 7-9).

Výše avizované problémy metody pooled TSCS popsal například ekonom Jan Kmenta (1997¹²). TSCS porušují především předpoklady „metody nejmenších čtverců“ (*ordinary least squares* = OLS) regresní analýzy o homoskedasticitě. Také se často stává, že spolu korelují směrodatné chyby napříč jednotkami (Kmenta 1997, Podestá 2002). Řešení těchto nedostatků pro modely, ve kterých dominují cross-section data, nabízí Beck a Katz (2011¹³). Pro zjednodušení i v důsledku malého počtu případů je v této práci provedeno srovnání případů pomocí modelů TSCS a následně jsou vybrány odchylné případy, na které jsou aplikovány alternativní explanační modely. Takto je docíleno komplexity, která je inkluzivní ve své podstatě (zahrnuje proměnné institucionální, socioekonomické, politické i kulturní), přestože vylučuje některé proměnné, které se používají při zkoumání tradičních druhů voleb (a volební účasti), aby nedošlo k vytvoření Sartoriho „kočkopsa“¹⁴.

Všechny užití proměnné staví na teoretickém základě, který je podrobněji rozebrán v kapitole 1. Ačkoli tradiční literatura o volební účasti koncipuje tuto závisle proměnnou jako procento odevzdaných hlasů vzhledem k celkové populaci ve volebním věku (např. Jackman 1987 nebo Fornos, Power a Garand 2004¹⁵), toto pojetí kvůli zahrnutí i trestanců a neobčanů, kteří nedisponují volebním právem, zkresluje (podceňuje) volební účast. McDonald a Popkin (2001) nabízejí alternativu, tzv. *voting eligible population* (VEP), avšak tu kvůli chybějícím datům pro takovýto typ výpočtu volební účasti jej nelze použít.

¹² Původně už v roce 1971.

¹³ Původní řešení navrhli autoři už v publikaci *What To Do (and Not To Do) with Time-Series Cross-Section Data*. Viz Beck a Katz 1995. Řešení z roku 2011 zahrnuje i pozdější metodologické námítky.

¹⁴ Termín, kterým Giovanni Sartori (1991) charakterizuje souhrn metodologických chyb: parochialismus, nesprávná klasifikace, stupňování a natahování (abstrakce) pojmů (Sartori 1991: 247-249).

¹⁵ Ale i další: Powell 1986; Gray a Caul 2000; Endersby a Krieckhaus 2008 atd.

Závisle proměnnou je v tomto výzkumu volební účast měřená jako procento odevzdaných hlasů (platných i neplatných) poměrně k celkovému počtu všech registrovaných voličů.

Literatura, která zkoumá možná vysvětlení volební (ne)účasti, toto téma nahlíží prizmatem institucionalismu, strukturalismu, kulturalismu nebo skrze politické procesy. Co se týče institucionalismu, mezi jedny z nejlivnějších proměnných bezpochyby patří povinnost hlasovat (pravděpodobně nejpřesvědčivější argument představuje Sarah Birch 2009). Přestože nelze nalézt jednoduchou odpověď na to, jaké institucionální nastavení může vést k demokracii „vyšší kvality“, efektivita vládnutí (*accountability*) pozitivně stimuluje nejen volební účast. Efektivita vládnutí je zde konstruována pomocí efektivního počtu stran (menší počet stran v parlamentu usnadňuje skládání koalic a tvorbu vlády), rozložení moci (autoritářské vlády deprimují reálnou volební účast) a volebního cyklu (v kumulovaných volbách volí více lidí, než když jsou volby rozloženy do několika po sobě jdoucích let). Konečně motivace (politické strany musí v PPD zaujímat stanoviska) a schopnost politických stran mobilizovat voliče (která závisí i na jejich institucionalizaci) pozitivně působí na volební účast i v referendech.

Vysvětlení na předeslanou otázku, co utváří „kvalitnější“ demokracii, nabízí hned několik indexů úrovně demokracie. V tomto případě, pokud je demokracie „kvalitní“, zvyšuje se volební účast. Podobně lze dle dostupné literatury předpokládat, že svobodné prostředí ve společnosti pozitivně stimuluje volební účast, neboť mezi politické svobody patří pochopitelně samotná možnost se voleb účastnit. Mobilizace, zmíněná dříve ve vztahu k politickým stranám, se projevuje i díky dalším faktorům, mezi které patří i zdravá občanská společnost. Participace v organizované společnosti mobilizuje volební podporu konkrétního ideologického směru (např. vysoká míra odborářství bude mobilizovat podporu pro sociálně demokratické strany) ale i volební účast obecně. Jedním z konstitučních prvků samotného rozhodnutí občana pro volbu jsou informace, na agregované úrovni se toto dá operacionalizovat coby dostupnost informací.

Teorie zdrojů předpokládá, že volební rozhodování podmiňují socioekonomické příčiny. Tyto demografické predispozice tedy kontrolují proměnné: HDP na obyvatele, nerovnost příjmů, vzdělanost a urbanizace.

Zvláštní neformální institucí je v Latinské Americe korupce. Tento normativně negativní jev je částečně zahrnut v indexech, které hodnotí úroveň demokracie. Racionální úvaha tvrdí, že korupce zprostředkovaně umenšuje již zmíněnou efektivitu vládnutí. Elity svázané klientelistickými vazbami nemohou dostatečně reprezentovat svůj elektorát, a pokud je korupce natolik silná, že fakticky ovlivňuje výsledek voleb, soutěž o mandáty se bude více soustředit například na skupování hlasů než na mobilizaci volební podpory. Součástí politické kultury je i tradice (stáří) demokracie. Na první pohled by korelace mezi touto proměnnou a volební účastí měla být pozitivní, starší a zkušenější demokracie všestranně rozvíjí společnost a vede ji k větší volební účasti. Proti tomu staví argument O'Donnell a Schmitter (1986), pro které jsou první post-tranziční volby nejhojnější na účast díky velkým očekáváním. Další proměnné ilustrující vliv politické kultury jsou dvě kulturní dimenze G. Hofsteda (2010), vzdálenost moci a individualismus.¹⁶

Následující krátkou diskuzi teoretické literatury rozvíjí další kapitola. Jak již bylo několikrát předesláno, v literatuře se objevuje celá řada vysvětlení variací volební účasti. Jeden z nejsilnějších argumentů podporujících socioekonomickou kauzalitu artikuloval Steven Rosenstone (1982), který analyzoval dopady tísnivé ekonomické situace a efekty strádání na participaci ve volbách.¹⁷ Přeneseně by se dalo tvrdit, že čím lepší je socioekonomická situace v zemi, tím větší bude volební účast. Univerzální platnost tohoto argumentu vyvrací Radcliff (1992), který tvrzení doplňuje, respektive tvrdí, že ekonomická situace nejvíce zvyšuje volební účast ve svých dvou extrémech (Radcliff 1992: 445-446). V absolutní chudobě i v bohatství. K podobnému závěru aplikovanému do

¹⁶ Více o jednotlivých proměnných viz kapitola 1. 8. Operacionalizace teoretických konceptů.

¹⁷ Podobně však argumentovali i Powell (1986), Filer, Kenny a Morton (1993) nebo Blais (2000). Aktuálnější a velice podobný výzkum provedli i Miguel Carreras a Néstor Castañeda (2016).

prostředí Latinské Ameriky docházejí i Fornos, Power a Garand (2004). Na tento „duální scénář“ upozornil už O'Donnell (1996), problém spočívá především v typu použitých agregovaných dat, protože HDP většinou neukazuje velikost bohatství národa ale jen jeho části, validita užití HDP jako proměnné se zvyšuje až s připočtením nerovnosti.

Práce Roberta Jackmana (1987, později společně s R. Millerem 1995) informuje o nesporném vlivu institucionálního nastavení na volební účast. Efekt např. volební povinnosti podrobně mapuje Sarah Birch (2009). Ale přestože jsou tato vysvětlení ve své podstatě fundamentální a „*instituce vytvářejí podněty i zábrany pro politické aktéry, utvářejí identity aktérů a ustanovují kontext, ve kterém se děje politické rozhodování...*“ (Mainwaring 1993: 198), institucionální nastavení vysvětluje jen část variace volební účasti a komplexnější modely zahrnující rozmanitější výběr proměnných disponují větší explanační hodnotou.

V českém ale i mezinárodním prostředí existují práce, které se zabývají poklesem či nárůstem volební účasti ve volbách parlamentních nebo prezidentských. Lukáš Linek se ve své publikaci z roku 2013, *Kam se ztratili voliči? Vysvětlení vývoje volební účasti v České republice v letech 1990–2010*, zabývá především úbytkem volebních lístků v urnách voleb parlamentních. Aleš Kudrnáč se společně s Patem Lyonsem zabývá motivacemi mladých Čechů k účasti ve volbách (Kudrnáč a Lyons 2017). Volení a volební účast jako taková je téma, které se často spojuje s vysvětleními míry výsledné reprezentativnosti této formy politické participace (Gimpel a Schuknecht 2003; Teixeira 1992; Lijphart 1997; Jackman 1987; Powel 1986 a další). Přímou demokracií světově ale i v kontextu Latinské Ameriky se dlouhodobě zabývá David Altman (2011). Trochu konkrétněji se o přímou demokracii v Latinské Americe zajímá Yanina Welp, například ve své publikaci z roku 2010, *El referendo en América Latina. Diseños institucionales y equilibrios de poder*, nebo Alicia Lissidini (2011). Volební účastí (také) v referendech se věnuje další řada autorů (Søberg a Tangerås 2007; Durán-Martínez 2012; Geys 2006; Schraufnagel a Sgouraki 2005; Dettrey a Schwindt-Bayer 2009 a další).

Coby jeden ze symptomů krize reprezentativní demokracie, volební účasti (jejímu poklesu) se dostává ve výzkumném prostředí značné pozornosti. Jedno z možných řešení této krize, přímá demokracie, se objevuje ve výzkumu až s rozšiřováním tohoto fenoménu v politické praxi. Vlivy prvků přímé demokracie (PPD) na nejrůznější demokratické instituce a *vice versa* v prostředí Latinské Ameriky se zabývá několik autorů (např. Everson 1981, Altman 2005, 2011; Breuer 2007; Welp a Serdült 2009; Lissidini 2011; Durán-Martínez 2012; Qvortrup 2014a, 2014b), výzkumů zabývajících se tím, co ovlivňuje samotnou voličskou participaci v referendech a přeneseně i efektivitu této instituce je stále relativně málo. Analytická hodnota tohoto výzkumu spočívá v rozšíření databáze možných vysvětlení volební (ne)účasti o specifické případy PPD. Do budoucna pak lze bilancovat skutečný přínos zavedení prvků přímé demokracie do institucionálních aparátů vybraných států v Latinské Americe, respektive navrhnout směr dalšího výzkumu. Jednoznačně pozitivní efekty po zavedení PPD v prostředí jednotlivých států USA na volební účast demonstruje Caroline J. Tolbert (v různém složení se svými kolegy v letech 2001, 2005 a 2009). Volební účast ve volbách prvního řádu se podle ní zvyšuje ve státech, které zavedly možnost lidové iniciativy, o jednotky procent (Tolbert, Grummel a Smith 2001).

Struktura této práce se nijak neodlišuje od klasického schématu. První kapitola se věnuje teoriím a literatuře, na které se tyto teorie vysvětlující volební účast zakládají. Dále je v kapitole několik základních pojmů, představení a opodstatnění metodologie i operacionalizace teoretických konceptů. Ve druhé kapitole už jsou představeny regresní modely a jejich interpretace, respektive prezentace jednotlivých regresních koeficientů, které jsou platné jen v případě *ceteris paribus*. Z regresní analýzy vyvstávají některé důležité otázky, které jsou dále rozebrány ve třetí kapitole. Závěr shrnuje celou diplomovou práci a poslední část nabízí přehled použitých zdrojů.

1. Teorie, literatura a metodologie

Tato kapitola je zaměřená na vysvětlení základního souboru teoretických a metodologických postupů uvedených v této diplomové práci. Jednotlivé teoretické přístupy jsou postupně představeny tak, aby logicky navazovaly na zkoumaný problém. Dohromady vytvářejí spektrum vysvětlujících možností, které se vzájemně doplňují. Současně jsou v kapitole představeny i méně užívaná prizmata (např. teorie salience voleb nebo volby a internet 2.0), která dosavadní stav výzkumu tématu volební účasti v různých prvcích přímé demokracie mohou obohatit. Nejdříve ale krátký úvod do literatury o referendech v politice.

1.1. Referenda v politickém systému, politika v referendech

Nejčastější duální rozlišení literatury o PPD je normativní. Část autorů vidí referenda jako doplňující instituci, která se nevyklučuje s fungováním reprezentativní demokracie. Část teoretiků zkoumajících přímou demokracii tvrdí, že tato forma participace deformuje žádoucí horizontální zodpovědnost a slouží autoritářským prezidentům jako legitimizační nástroj. Možná to souvisí i s obdobím, kdy se PPD stávaly součástí institucionalizace a vlny reforem rozšiřujících prezidentské pravomoci, zavádějících možnost znovuzvolení a centralizaci obchodu (Altman 2014: 162). I když je docela možné, že je tahle časová souslednost náhodná, také je jí potřeba věnovat pozornost.

V minulosti byla referenda užívána primárně na lokální úrovni. PPD sloužily jako prostředek lidové iniciace návrhů zákonů. David H. Everson (1981) zkoumá dopad těchto iniciativ na volební účast a dochází k závěru, že státy, které tento prostředek mají kodifikovaný a jejichž občané jej užívají, nedosahují větší volební účasti (Everson 1981). Kritiku Eversona nabízí Mark A. Smith (2001), který říká, že dummy proměnná neumožňuje reflektovat a komparovat význačnosti voleb pro voliče uvnitř států v průběhu času ani mezi zkoumanými státy (Smith 2001: 701). Smith sám užívá TSCS dat a na případu amerických států zjišťuje, že kampaně před

volbami guvernérů i před konáním referend přispívají k volební účasti až čtyřmi procentními body. Což ovšem platí jen v případě, že jde o význačné volby. Význačnost voleb Smith měří pomocí mediální pozornosti, které se daným volbám dostává (Smith 2001: 701-703).

Jeden z nejznámějších obhájců PPD, David Altman (2005, 2010, 2011, 2014), již napsal o jejich negativech i positivech řadu publikací. Altman se zabýval povahou hlasování v referendech, zkoumal, zdali referenda slouží jen jako legitimizační prostředek vlády, nebo zda mohou nastolovat i důležitá témata. V autoritářských režimech uspěje 87 % referend, kdežto v demokracii jen 50 %, což může vést k závěru, že skrze referenda dochází k „cenzuře“ (odmítnutí politiky) vlády (Altman 2005: 221-225). Už v roce 2005 Altman systematizoval druhy PPD, koncept aktualizoval v roce 2010, rozšířil jej o ze zákona povinná referenda a celý systém přizpůsobil i rozlišení konstruktivní/dekonstruktivní (Altman 2010: 15). Altman se zajímal o to, do jaké míry jsou PPD prostředky pro prosazování vůle politických elit. Sám dochází k názoru, že referenda jsou za určitých podmínek (zdravé demokratické instituce – parlament, politické strany, vláda atd.) pozitivním výrazem občanské angažovanosti (Altman 2010: 29). A právě tyto podmínky provázejí obhajobu PPD v reprezentativní demokracii i u dalších autorů. Jen ve funkční demokracii se společností, která respektuje její principy a s elitami, které tyto principy dodržují, referenda a další prostředky přímé demokracie naplňují svou podstatu.

Původem specifického druhu referend, fakultativních vládou iniciovaných lidových hlasování, se zabývá Anita Beuer (2009b). Srovnává vybrané případy prezidentských systémů v Latinské Americe, přičemž zjišťuje, že tento druh referend vznikl díky dvěma specifickým těchto systémů. Fragmentizace stranického systému a vládní rozkol. Nejčastěji se pak tato referenda dostávala do legislativních opatření v krizových obdobích patových situací a byla účelově využívána pro získání výhody nad politickým soupeřem (Beuer 2009b: 47). Prezidentské systémy jsou frekventovaně citovaný problém pro přímou demokracii. Způsob, kterým mohou PPD delegovat další moc nejsilnějšímu politickému hráči v zemi,

mapuje Alicia Lissidini (2011). Hlavním argumentem ve vztahu k delegaci moci je rozrušení tradiční role politických stran, které kvůli zavedení PPD ztrácejí monopol na politizaci témat, jsou donuceny zabývat se tématy referend, přestože nemusí nutně souviset s jejich programem, a tím je ideologicky štěpí. PPD také představují pro strany další náklady na kampaně, přestože jsou vlastně pro přímou demokracii nepotřebné (Lissidini 2011: 30). Případové studie (hlavně Uruguaye) pak prokázaly, že ve správném kontextu PDD mobilizují voliče a dynamizují politický systém. Ve špatném kontextu pak dochází k přeměně v O'Donnellovu *delegativní demokracii*¹⁸ (Lissidini 2011: 86-88). Podobné téma výzkumu si zvolila i Angélica Durán-Martínez (2012), podle které rovněž záleží na okolnostech referenda. Pokud politické strany neopustí svou roli politizace témat a zprostředkovávají kontakt mezi občany a politickou elitou, referenda se nestávají nástrojem autoritářských prezidentů. Rovněž ale závisí na institucionálním nastavení a omezení rozsahu témat, kterých se mohou referenda týkat (Durán-Martínez 2012).

David Altman ve svých pracích nabádal k výzkumu referend iniciovaných „zespodu“ (Altman 2010). Jeho výzvy se ujali Yanina Welp a Uwe Serdült (2012), kteří systematicky popsali funkce *bottom-up* referend. První funkce, centralizace moci, potvrzuje obavy kritiků přímé demokracie. A přesto jsou častější referenda, která iniciují politické strany a užívají je jako strategii prosazování svých programů. Nicméně nejúspěšnější (57 % schválených) jsou referenda iniciovaná občany, která navíc fungují jako stimul občanské společnosti (Welp a Serdült 2012: 84-90).

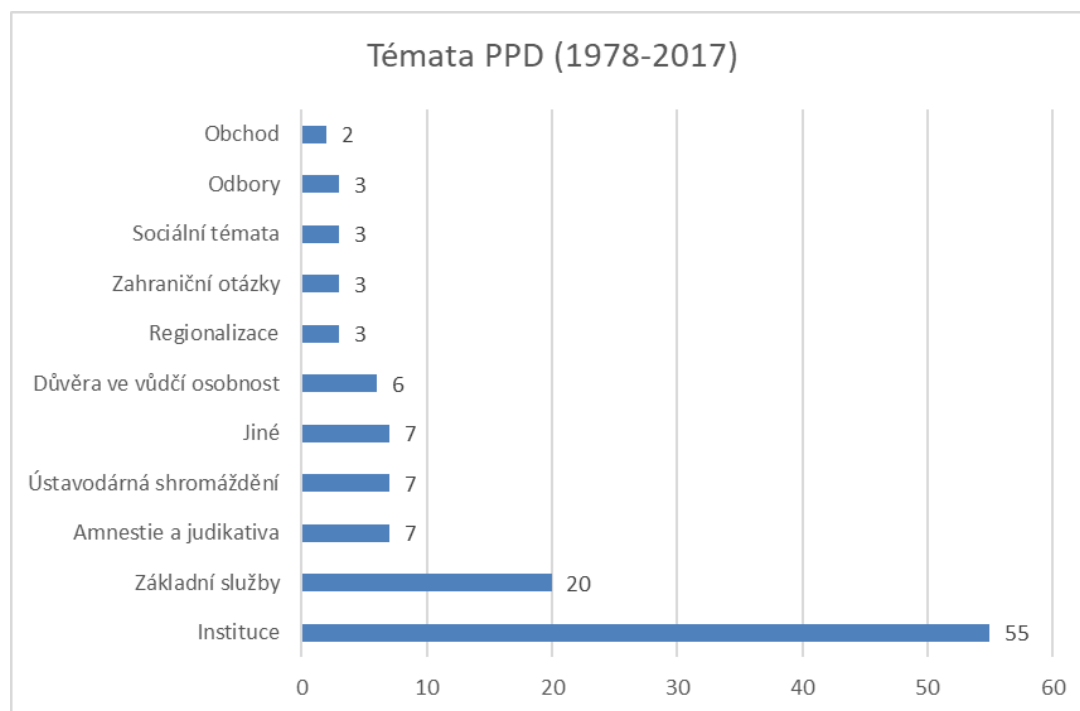
Jak již bylo naznačeno výše, referenda iniciovaná „ze spodu“ nejsou nejčastějším typem PPD. Proč tomu tak je se ptá Anita Breuer (2011). Institucionální překážky tohoto typu referenda podle ní nestačí pro vysvětlení, které je spíše kombinací tohoto nastavení a politické kultury

¹⁸ Pojem *delegativní demokracie* je připisován O'Donnellovi (1994). V podstatě charakterizuje systém, ve kterém je kompletně rozložena horizontální zodpovědnost a prezident (nebo jiná nejvlivnější osobnost) legitimizuje a odvozuje svou moc odkazováním na „lid“. Poměrně zajímavě (a možná nevědomě) na O'Donnella navazuje Bryan Ford (2002), který v systému delegativní demokracie vidí pozitivní efekt přímého promítnutí hlasu do politiky (Ford 2002). Bilancováním syntézy přímé a reprezentativní demokracie, ilustrovanou na příkladu pozitivních případů, se zabývá dále několik autorů (např. Lissidini et al. 2008, Altman 2011).

dané země, zejména s ohledem na postoje stranických elit (Breuer 2011). Tímto se dále otevírá široký výběr literatury, která zkoumá jednotlivé případy a tvoří těleso případových studií, které mapují zejména institucionální ukotvení PPD (Lissidini 1998, Moreira 2004, Breuer 2009a, Renfer 2010, Altman 2011) ale i specifika referend v prezidentských systémech a další výjimečnosti (Breuer 2007, 2008, Welp a Serdült 2009, Welp 2010).¹⁹

I když je Latinská Amerika jako region dobré referenční prostředí pro zkoumání PPD, v komparativní perspektivě jsou jednotlivé případy užití referend natolik specifické, že je nutné se jim věnovat i na úrovni států. Některá témata jsou na úrovni národů více akcentována než jiná. Jejich vliv se ale v regionální komparaci rozrůžňuje, proto je opět potřeba zaměřit pozornost na to, proč konkrétní referenda přilákala k volebním urnám více voličů než jiná. Graf 2 zobrazuje četnost různých okruhů témat

GRAF 2 Témata ppd od roku 1978 do roku 2017

Zdroj: data 1978–2011 překlad grafu z Altman 2014: 178; data 2012–2017 jednotlivé volební instituty. Altman (2014) počítá jednotlivé otázky všech PPD jako samostatná témata, proto je celkový počet těchto témat podstatně vyšší než počet případů ve výzkumu.

¹⁹ Zajímavou práci má na svědomí i Thomas Muhr (2012), který ve svém historickém prizmatu zkoumá rekonstrukci vlády lidu skrz revoluční stát a organizovanou společnost, což je podle něj projevuje právě v čím dál častějším užívání PPD (Muhr 2012).

PPD. Téměř polovinu případů (47 %) tvoří institucionální témata (prodloužení prezidentských mandátů, úprava způsobu voleb, volební právo, dílčí ústavní změny etc.)

1.2. Teorie racionální volby, teorie zdrojů a socioekonomické faktory

Badatelé sociálních věd se začali zabývat otázkou volební účasti společně s rozšiřováním volebního práva. Skutečně přínosné teorie však přinesl až rozvoj důrazu na vysvětlení, proč se občané voleb účastní, raději než vysvětlování jejich neúčasti. Anthony Downs se dá v tomto ohledu považovat za zakladatele směru, který formoval výzkum tématu volební účasti po celou druhou polovinu dvacátého století. Ve zkratce Downs (1957) ve své práci představuje model racionálního jednání voliče, který zvažuje vlastní užitek z volby pro stranu A nebo pro stranu B. U tohoto hypoteticky průměrně informovaného voliče hrají roli tři faktory. Za prvé hodnotí dosavadní působení daných stran, protože neví, jaká bude budoucnost, odhaduje jejich přínos pro něj na základě jejich předchozího výkonu ve vládě, případně v opozici.²⁰ Za druhé na základě svých informací hodnotí aktuální trend, pokud je strana na vzestupu, bude jí volit pravděpodobněji, než kdyby nebyla. Poslední část rozhodovacího procesu ovlivňují převážně strategické cíle stran a formy jejich prosazování. Pokud volič neuvidí mezi stranami rozdíl, bude mu to jedno a k volbám nepůjde. Pokud ale není spokojený se stavem veřejných věcí a jedna ze stran nabízí změnu, bude volit ji (Downs 1957).

Teorie racionální volby nabídla nové postupy řešení rébusu volební účasti, předpoklad ekonomického rozhodování uvedl do výzkumu řadu makro i mikroekonomických proměnných, jejichž explanační potenciál zkoumali další badatelé. Přesvědčivé argumenty přinesli Riker a Ordeshook (1968), kteří stavěli na Downsově racionální teorii, místo zkoumání dalších ekonomických proměnných, které mohly ovlivnit rozhodování konkrétních voličů v konkrétních volbách přišli s obecnou

²⁰ Teorii retrospektivního hlasování na příkladu amerických voleb dále detailněji rozpracovává Fiorina (1978). Fiorina ve své práci vysvětluje, že voliči se zajímají více o výsledky politických opatření spíše než o jejich podobu.

aktualizací Downsovy teorie. Downs motivaci k volbám počítal pomocí pravděpodobnosti, že hlas daného voliče něco změní (což se podle něj blížilo prakticky k nule), jakýkoli výraznější „výdaj“ voliče ve vztahu k volbám pak vyústil v negativní výsledek a voleb by se neúčastnil nikdo. Tenhle paradox ošetřují Riker a Ordeshook pomocí další proměnné v rovnici, která obsahuje soubor hodnot jako je subjektivní smysl pro občanskou povinnost, touha po stvrzení stranické příslušnosti etc. (Riker a Ordeshook 1968: 28).

Teorie racionálního, ekonomického uvažování se stala základem pozdějších prací, které se skutečně soustředily na ekonomické proměnné. V podobě, kterou představil Downs, a především pak Riker a Ordeshook, by totiž teorie mohla sloužit jako podklad pro další zde zahrnuté proměnné, jako např. efektivitu vládnutí, institucionalizaci stran nebo soutěživost voleb. Toto teoretické rozrůznění kořenů užitých proměnných není vnímáno jako nedostatek ale naopak posilující fakt, který utvrzuje relevanci modelu.

Průkopníky zmíněných pozdějších prací na téma volební účast byli Norman H. Nie and Sidney Verba (1972), kteří tvrdí, že lidé s lepším socioekonomickým statusem volí častěji, a jejichž argument je dále akcentován v odborné literatuře. Nie a Verba pomocí kvantitativní analýzy a individuálních dat sestavují v podstatě profil voliče a nevoliče.²¹ Vyšší socioekonomický status ovlivňuje tvorbu jakýchsi občanských hodnot, což společně s vyšším začleněním do společnosti zvyšuje participaci (Nie a Verba 1972). Nie a Verba zkoumají i efekt rasové příslušnosti na volební účast, stejně jako Raymond E. Wolfinger a Steven J. Rosenstone (1980), kteří ze souboru demografických proměnných (vzdělání, věk, rodinný status, povinnost registrace, rasa, vzdělání, příjem), dochází k velice podobným závěrům. Wolfinger a Rosenstone však akcentují věk a

²¹ Autoři už tady otevírají téma, které v pozdějších letech bude hrát čím dál větší roli ve výzkumu volební účasti a individuální motivace. V tomto případě zkoumají začlenění občanů v odborových organizacích, tenhle druh institucionalizace usnadňuje a podporuje participaci. Jejich argumentaci přejímá pro základ své teorie např. Powell (1986). Další instituční determinanty jsou rozebrány níže.

vzdělání, z nichž vzdělání má nejvyšší pozitivní efekt na volební účast (Wolfinger a Rosenstone 1980).

Steven Rosenstone (1982) závěry jeho předchozí spolupráce s Raymondem Wolfingerem rozšiřuje v dalším výzkumu zaměřeném na společnost USA, tentokrát však argumenty založené na individuálních proměnných (nezaměstnanost, chudoba a finanční úpadek) podporuje agregovanými daty z legislativních a prezidentských voleb od konce devatenáctého století. Ptá se, zdali ekonomická situace může vysvětlovat nejen jakým způsobem se volič rozhoduje pro koho hlasovat, ale i prvotní rozhodnutí k volbám jít nebo nejít. Rosenstone zde dokazuje, že existenciální (ekonomické) problémy hluboce deprimují volební účast (Rosenstone 1982).

Rosenstonovu argumentaci používá i Benjamin Radcliff (1992), který již komparuje volební účast napříč státy. Přichází se zajímavým výsledkem, na který došel pomocí kombinace několika zjištění. V první řadě zamítá, že by střední a vyšší příjmové třídy příliš zajímaly ekonomické programy *welfare state*, takže jejich rozhodování se neřídí tolik ekonomickou situací jako rozhodování nižších příjmových tříd. Paradox ale nastává tehdy, když chudí občané dále chudnou. Za normálních okolností by je jejich situace nutila volit opozici, aby se jejich status zlepšil, nicméně při přijetí Rosenstonovy argumentace je zřejmé, že se chudší lidé účastní voleb v mnohem menším měřítku. A v pokračujícím ekonomickém úpadku se voleb nebudou účastnit vůbec. Americký *welfare* systém tak uměle udržuje *status quo* a nepřímo negativně ovlivňuje volební účast nižších příjmových tříd (Radcliff 1992).

Podobnou argumentační strukturu představuje i kolektiv autorů John E. Filer, Lawrence Kenny a Rebecca Morton (1993). Nižší příjem podle nich mírně negativně snižuje volební účast, statisticky významný pozitivní vztah také našli mezi vzděláním a volební účastí, dále dokazují, že se tento vztah umocňoval v průběhu času. Nepřekvapivě také zjistili, že účast zvyšuje i zrušení povinnosti registrace a testů gramotnosti (Filer, Kenny a Morton 1993).

Zatímco Radcliff diskuzi o diverzitě ekonomických podmínek voličů a jejich efektu na volební účast jen zdůraznil a zúžil do dvou skupin: osobní finance a makroekonomická situace (Radcliff 1992: 451), Edwin E. Aguilar a Alexander C. Pacek už testovali přímo vliv makroekonomiky na podporu stran pracujících (nebo stran zastupujících finančně znevýhodněné) a na volební účast. Tito dva autoři testovali hypotézy o vyšší podpoře pro strany pracujících při makroekonomickém útlumu i při vyšší volební účasti v prostředí rozvojových států Latinské Ameriky, Asie a Afriky. Pro volební účast je pro ně důležité i chování politických stran, které reprezentují ekonomicky znevýhodněné obyvatele, tedy pokud tyto strany selhávají v prosazování zájmů svých voličů, buďto dojde k vzestupu nové radikálnější platformy nebo se (pravděpodobněji) tyto vrstvy obyvatel demobilizují (Aguilar a Pacek 2000).

Ke všeobecné debatě o ekonomickém hlasování ve volbách přispívají Wouter van der Brug, Cees van der Eijk a Mark N. Franklin (2007) poměrně rozsáhlou prací, *The Economy and the Vote: Economic Conditions and Elections in Fifteen Countries*. Jednou z jejich největších ambicí je rozšířit výzkumný aparát tohoto prizmatu o multistranické systémy, neboť v tradiční dichotomii teorie ekonomické podmíněnosti politického rozhodování je výzkum soustředěn jen na strany vládní a strany opozice. To samotné zkresluje realitu a podceňuje možnosti, před kterými voliči stojí při rozhodování. Autoři tedy nejdříve dokazují, že agregovaná data nesplňují podmínky pro vysvětlení většiny volebního chování jedinců a následně modelují vlastní výzkum. Na příkladu evropských zemí ilustrují vliv klasických ekonomických proměnných ale například i politického a volebního cyklu. Dále testují socioekonomické modely (založené na nezaměstnanosti, inflaci, ekonomickém růstu atd.) v případě podpory pro rozšířené spektrum politických stran. Dokazují, že při zhoršující se makroekonomické situaci se zvedá podpora opozičních stran (Brug, Eijk a Franklin 2007).

Další dva velice podobné výzkumy prezentují Nevitte a kol. (2009) a Carreras a Castañeda (2016). Oba se soustřeďují na vliv socioekonomického statusu na participaci. Rozdílné jsou v tom, že Nevitte

a kol. kontroluje více kontextuálních a institucionálních proměnných, kdežto Carreras a Castañeda se soustředí na detailnější vysvětlení příčinného mechanismu a nacházejí významný efekt schopnosti vypořádat se se změnou při volebním rozhodování. Oproti předchozím výzkumům také Carreras a Castañeda upozorňují na negativní korelaci při ekonomickém úpadku mezi střední příjmovou třídou a volební účastí. Autoři ve svém výzkumu zaměřeném na individuální data kontrolují i agregované proměnné, z nichž se všechny tři ve vztahu k volební účasti ukázaly jako velice vlivné. Byly to proměnné: povinné hlasování, kvalita demokracie a souběžné volby (Carreras a Castañeda 2016).

1.3. Strukturální funkcionalismus a institucionální faktory

Přestože behaviorální revoluce v sociálních vědách zaujala v 50. a 60. letech dominantní pozici i ve výzkumu politického chování, některé vědecké koncepty strukturálního funkcionalismu udržely svou argumentační hodnotu a později daly vzniknout neo-institucionalismu. Následuje krátké shrnutí několika desetiletí vývoje institucionalismu, které ačkoli nesouvisí přímo s tématem této práce, je důležitým podkladem pro užití teorie.

Strukturální funkcionalismus vznikal společně se sociologií a pozitivismem v dílech Augusta Comta (1853). Comte pochopitelně o strukturálním funkcionalismu nikde nemluví, nicméně jeho principy nastavil právě on a další kolegové po něm, když začali uvažovat o společnosti jako o poznatelném organismu, který se řídí jistými pravidly v určitém nastavení. Ačkoli Comte přičítá zásluhy na vzniku sociologie i jménům jako jsou Montesquieu nebo Condorcet (Comte 1853: 58), ucelenou strukturu vědecky popsal až Herbert Spencer a po něm Émile Durkheim. Spencerovo pojetí společnosti zaměřené na asociacích s biologickými organismy je často spojováno se sociálním darwinismem. I jeho myšlenky evolučního vývoje sociálních struktur byly později zneužity pro ideje o nadřazenosti rasy (Offer 2010: 196-222). Politologii ale ovlivnil v pozitivním smyslu slova, Talcott Parsons (1937) při konstrukci obecné teorie akce navázal na něj a na Maxe Webera (a na další myslitele

z přelomu 19. a 20. stol.). Teorie akce by se dala vnímat jako syntéza individualistických teorií a strukturálního funkcionalismu. Parsons totiž přisuzuje rozhodovací roli jednotlivcům, kteří jsou však neustále vázáni podmínkami systému, ve kterém se rozhodují (Parsons 1937). Společnost je unikátní systém, který nemůže být charakterizován „jen“ jednotkami (individui), které ho utvářejí (Helliwell a Hindess 2006: 814). Jeho voluntaristický přístup se v předválečném vědeckém prostředí stal terčem ostré kritiky, mezi hlavní argumenty patřily i obavy ze schizmatu mezi sociologií a politologií, které navrhol Max Weber, a které implikovalo nezávislost sociálních věd na politice (Gerhardt 2011: 4).

Politické společenské struktury začal systematizovat David Easton (1953). Jeho největším přínosem pro politologii je schéma politického systému, do nějž vstupují podpora a požadavky, a který následně produkuje politická rozhodnutí a akce (Easton 1953). Politický systém je dle Eastona jakákoli interakce, která vede k autoritativnímu přiřazování hodnot do společnosti (Easton 1965).

Struktury, schémata, pravidla a normy se staly těžištěm politologického zájmu v 80. a 90. letech. Bingham G. Powell (1986) přičítá první systematické kroky výzkumu role institucí na volební chování jedinců trojici badatelů Verba, Nie a Kim v jejich publikaci z roku 1978, *Participation and political equality: a seven-nation comparison*. Powell se ve svém výzkumu soustředí na oba faktory, které podle něj ovlivňují americké voliče. Tedy jejich osobní postoje i institucionální nastavení, přičemž volební účast klesá kvůli úpadku těchto postojů a nárůstu institucionálních překážek (Powell 1986: 18). Powell dále zjišťuje pomocí ekonometrické analýzy dotazníků a agregovaných dat, které konkrétní individuální a systémové charakteristiky mají relevantní vliv na rozhodování voličů. Ačkoli díky regresím shledává efekt demografických proměnných důležitým, mnohem působivěji volební účast ovlivňují institucionální restriktce, hlavně registrační povinnost (Powell 1986: 36-37).

Ne nepodobnou argumentaci používá i Robert W. Jackman (1987), který klade důraz už izolovaně jen na instituce. Pro svou regresi

operacionalizoval velikost volebních obvodů, volební (dis)proporcionalitu, typ stranického systému, povahu legislativního tělesa a (ne)povinné hlasování ve volbách. V Jackmanově komparaci se ukázalo, že kromě odchylných případů USA a Švýcarska všechny proměnné mají relevantní statistickou hodnotu (Jackman 1987: 412-419). Přestože Jackman kontroloval ve svém výzkumu jen dva výše zmíněné odchylné případy, vliv institucionálních proměnných na volební účast (potažmo na rozhodování voličů, neboť některé z těchto proměnných nepřímo ovlivňují subjektivní vnímání užitečnosti hlasování) se díky němu nedá upřít. Jackman reprodukuje svůj výzkum ještě jednou ve spolupráci s Rossem A. Millerem (1995), ve kterém se více soustředí na kontrast institucionálních a kulturních vysvětlení variací ve volební účasti vybraných industrializovaných společností. Opět zjišťují, že instituce v tomto srovnání nabízejí spolehlivější závěry (Jackman a Miller 1995).

André Blais a R. K. Carty (1990) navazují na práci Powella a částečně i Jackmana. Vytvářejí velkou databázi kontrolních proměnných, aby pomocí regrese prokázali roli poměrného volebního systému pro participaci. Autoři zkoumají celkem 509 voleb ve 20 státech, přičemž každá volba je vnímána jako samostatný případ. Zajímavé je jejich zjištění, že při užití jen platných hlasů pro operacionalizaci volební účasti nedochází k výrazné změně platnosti korelačních koeficientů (Blais a Carty 1990: 169). Blais a Carty také zpřesňují závěry Jackmana, jehož analýza byla časově omezená, a tudíž nedostatečně robustní. Řečená (dis)proporcionalita a povaha legislativního tělesa nemají v longitudinální studii významný efekt. A i když předpokládaný směr kauzality byl nepřímý, tedy poměrný volební systém měl v první řadě ovlivňovat proporcionalitu a počet stran ve stranickém systému, nakonec se efekt poměrného systému ukázal spíše jako „symbolický“, nicméně přímý (Blais a Carty 1990: 178-179).

Arend Lijphart (1997) argumentuje podobně jako o několik let předtím Benjamin Radcliff. Oba souhlasí, že americký systém prohlubuje společenskou stratifikaci, což má fatální důsledky pro reprezentativnost volených funkcí. Oba rovněž vidí nápravu v institucionálním nastavení

některých prvků demokratických voleb. Lijphart ve své stati shrnuje poznatky dalších autorů a pomocí kauzální interpretace prezentuje normativní argumenty pro zavedení povinné volební účasti. O poznání vědecktější přístup zvolila Sarah Birch (2009), která svou vyčerpávající analýzou dochází ke stejnému závěru. Tedy i ve státech (konečně i v Latinské Americe, dosud se výčet literatury zabýval převážně západními státy), kde je povinnost hlasovat vynucována a její porušení trestáno, je volební účast v průměru vyšší než jinde. Birch v úvodu své knihy bilancuje argumenty pro a proti zavedení povinnosti hlasovat. Zřejmý hlavní argument pro je princip občanské odpovědnosti, morální povinnosti. Povinnost hlasovat také implikuje větší legitimitu a reprezentativnost volených těles. Mezi zásadní výhody patří i předpoklad, že volební povinnost podporuje informovanost a obecnou angažovanost občanské společnosti. Proti povinnému hlasování se staví liberální rétorika, která tvrdí, že právo hlasovat implikuje i právo nehlasovat. Volební povinnost může také rozšířit počet neplatných a prázdných hlasů, jelikož k volbám se dostaví i lidé, kteří zkrátka nedisponují názorem nebo jsou k politice apatičtí (Birch 2009: 41-57).

1.4. Neformální instituce

Bezpochyby přínosným směrem je i výzkum neformálních institucí, který v prostředí Latinské Ameriky dlouhodobě prosazuje Guillermo O'Donnell (1996). Např. ve své práci *Another institutionalization: Latin America and elsewhere*, kde napadá názor, že státy Latinské Ameriky jsou málo institucionalizované. Což by byla pravda, pokud by instituce byly charakterizovány skutečně tak úzce, jak někteří navrhují. Nicméně v Latinské Americe existuje velká řada institucí, které do tradiční definice nezapadají, neboť většina z nich jsou neformální povahy. O'Donnell, který je odborníkem na tranzice a autoritarismy, navrhuje opatrnější vnímání konsolidace demokracie, respektive navrhuje, aby se tyto dva pojmy nespojovaly. Rozlišuje mezi starými konsolidovanými polyarchiemi a těmi latinskoamerickými, které jsou občas definovány negativně jako málo institucionalizované. O'Donnell apeluje na rozšíření typologií polyarchie

tak, aby se specifické případy nedostávali za hranici „žádoucího“ stavu, a varuje před teleologickými definicemi (O'Donnell 1996).

Neformálními institucemi, tedy specifiky vybraných latinskoamerických států, se zabývají Gretchen Helmke a Steven Levitsky (2004, 2006). Helmke a Levitsky v jimi editované knize referují o několika vybraných případech neformálních institucí, které dělí na ty, které formují vztahy exekutivy a legislativy; dále ty, které řídí stranickou politiku; ovlivňují justici; nebo volební proces. Mezi ty poslední zmíněné řadí případy soukromého financování politických kampaní v Brazílii, klientelismus v Hondurasu a neformální pravidla hlasování v Argentině (Helmke a Levitsky: 2006). Technicky by se zde dala zařadit i mexická instituce *dedazo*, která upravovala vztahy ve stranické politice mexické PRI (*Partido Revolucionario Institucional*, Institucionální revoluční strana) ale de facto určovala i to, kdo bude příštím prezidentem země (Langston: 2006).

Výzkum neformálních institucí v prostředí Latinské Ameriky je důležitý především proto, že formální instituce zde ve velké míře ustupují neformálním pravidlům hry. Ačkoli je korupce v této práci zařazena mezi kulturní proměnné, v procesu usuzování jejího vlivu je k ní přistupováno pomocí prizmatu, který navrhli Helmke a Levitsky, což sice odebírá možnost normativních hodnocení, na druhou stranu jsou však další závěry díky tomu podstatně validnější.

1.5. Politický vývoj a význačnost voleb

Jeden z nejzásadnějších momentů politického vývoje je přechod k demokracii. Pro zjednodušené shrnutí lze říci, že Latinská Amerika si v druhé polovině dvacátého století (po roce 1945 ale i dále v 60. letech) prošla obdobím autoritářských režimů, z něhož se v průběhu 70. a převážně pak v 80. letech postupně začala navracet k demokracii.²² Tyto návraty k demokratickým pořádkům ale rozhodně nebyly klidné procesy.

²² Výjimku zde představuje Venezuela, jejíž vládu si sice do poloviny 20. století předávali různí regionální *caudillos* ale v 60. a 70. letech se pak těšila ze stabilní demokracie.

Často naopak vytvořili politické vakuum a následovala další období nejistoty.

Nejistota je stěžejní téma práce Guillerma O'Donnella a Philippe C. Schmittera (1986), kteří do této komplexní tematiky vnášejí systematický pohled. Důležitou roli v procesu tranzice a pro další směřování dané země přisuzují armádě, tedy elitám, jejichž vláda tranzicí zaniká. Ovšem v přechodech, kde se vládnoucí elity vzdávají moci tím, že uspořádají věrohodné volby, hrají důležitější roli politické strany (ať už ty nové nebo ty již existující). O'Donnell a Schmitter také upozorňují na důvody, proč může volební účast po ustanovujících volbách klesat. Pokud podoba nového systému nesplňuje očekávání voličů (a sliby elit, které tranzici provázely) volební účast postupně klesá. Výsledek těchto voleb rovněž tvaroval podobu následného režimu. A nejen to. Výsledek ustanovujících voleb se po dalších několika letech projevoval i v dalších volbách, tedy rozložení podpory zůstávalo podobné výsledku prvních demokratických voleb, případně se měnilo jen pomalu (O'Donnell a Schmitter 1986).

Na O'Donnella a Schmittera v tomto navazuje Tatiana Kostadinova a Timothy J. Power (2007), kteří fakticky zkoumají to, zdali demokratizace nemá negativní efekt na volební účast. Autoři zde tvrdí, že díky rozdílné historické zkušenosti (delší období nesvobody ve východní Evropě a omezený pluralismus v Latinské Americe) a způsobu přechodu k demokracii (národní apel proti vnější mocnosti) je v posttotalitních státech východní Evropy vyšší volební účast než v postautoritářské Latinské Americe (Kostadinova a Power 2007). Tím však vysvětlují pouze obecný trend, volební účast kolísá (i když ne tak výrazně) i po přechodu k demokracii. Vysvětlení tohoto dočasného trendu, tedy specifík jednotlivých voleb, nabízí teorie salience (význačnosti).

Jeden z prvních proponentů teorie význačnosti voleb je Mark N. Franklin (1996). Franklin uvádí časté konání referend a striktní oddělení výkonné a legislativní moci jako faktory, které snižují význačnost voleb a volební účast (Franklin 1996). Frekventní konání referend se ale na případu Uruguaye rozhodně neukazuje jako participaci snižující

proměnná. Mezi faktory, které jednoznačně zvyšují volební účast počítá André Blais (2000) těsnost výsledků voleb (Blais 2000: 60). V obecnější rovině Blais zkoumá, zdali lidé ve volbách věří, že jejich hlas je ten rozhodující (nebo alespoň vlivný). Mezi další faktory racionálního rozhodování počítá například subjektivní pocit hlasování coby občanské povinnosti nebo rozhodování na základě výpočtu nákladů hlasování. Kromě těsnosti výsledků ale Blais bere v úvahu i to, zdali je výsledek voleb brán jako vlivný nebo rozhodující pro konstrukci vlády. To lze zjistit jen zakomponováním proměnné úroveň demokracie (Blais 2000). Zde lze také uvést předpoklad, který s úrovní demokracie úzce souvisí. Svobodnost společnosti by měla podle logické úvahy vést k podobnému efektu jako vyšší úroveň demokracie, tedy volební účast zvyšovat.

O jakémsi zvažování vlastního hlasu coby rozhodujícího prvku ve volbách referuje i již zmíněný Mark N. Franklin (2001) ve své pozdější práci. Nazývá to však abstraktněji *instrumentální motivaci* (Franklin 2001: 1). Ta podle něj zohledňuje i kolektivní akci, tedy představu, že hlas jednotlivce má váhu jen v kontextu podobné motivace ostatních voličů. Na *instrumentální motivaci* však nepřímo odkazují i teorie zdrojů a mobilizace (Franklin 2001: 6). A to nejen mobilizace politických stran a straníků ale mobilizace ve společnosti, schopnost společnosti reagovat na politické (ale i jiné) eventuality. Souhrnně jednoduše participace občanské společnosti. Dále v tomto smyslu vyčerpávající model navrhuje Carolina A. Fornos, Timothy J. Power a James C. Garand (2004). Ten (kromě toho, že obsahuje i socioekonomické a institucionální proměnné) staví na předpokladech zmíněných výše, navíc modeluje regresi pomocí TSCS dat, která dovolují širší komparační perspektivu.

Stejný model založený na TSCS datech používají i Alexander Pacek, Grigore Pop-Eleches a Joshua A. Tucker (2005) ve studii zaměřené na volby v postkomunistických státech východní Evropy. Jejich práce se rovněž zabývá význačností voleb, identifikuje východoevropské voličstvo jako vysoce racionální, neboť volí ve větší míře ve volbách, které jsou důležitější. Toto vysvětlení alternuje předchozí přístupy, které fluktuaci (nebo spíše snižování) volební účasti připisují „rozčarování“ po

přechodu k demokracii (Pacek, Pop-Eleches a Tucker 2005: 2-3). Jejich předběžná studie nachází nové mechanismy, které při dalším výzkumu mohou ukazovat na trendovou povahu voleb, závislou na jejich konkrétních okolnostech, pokud jsou vnímány jako systémově kritické, voliči se jich účastní více.

Komplexní model pro zkoumání volební účasti v legislativních a exekutivních volbách v Latinské Americe, zahrnující institucionální, socioekonomické ale i politické nezávisle proměnné, představují Scot Schraufnagel a Barbara Sgouraki (2005). Socioekonomická i institucionální vysvětlení již byla představena, mezi politické autoři řadí kromě klasické úrovně demokracie a frekvence pořádání voleb i úroveň odborářství. Předpokládají souvislost mezi poklesem této úrovně (snižování počtu členů odborů) a poklesem volební účasti, neboť odbory, coby jeden z historicky vlivných aktérů podporujících volební účast, postupně přicházejí o svou relativní sílu (Schraufnagel a Sgouraki 2005: 49). Autoři nacházejí vyšší míru korelace mezi volební účastí a institučními nastaveními, která regulují volební pravidla; dále jsou pro volební účast důležité proměnné spojené s mobilizací a nosný je i efekt alternativního přístupu k socioekonomické sféře, který se soustřeďuje i na proměnné typu nerovnost a vzdělanost žen v populaci (Schraufnagel a Sgouraki 2005: 57-60).

Shrnutí a hodnocení třech dominantních přístupů ke zkoumání volební účasti nabízí například Benny Geys (2006). Jeho meta analýza komparativního výzkumu identifikuje zajímavou vlivnou proměnnou, výdaje na kampaň v teoretické rovině mají zvyšovat volební účast, apelují na ideu volební účasti coby občanské povinnosti. Geys tvrdí, že 85 % zkoumaných studií nachází empirické důkazy pro toto tvrzení (Geys 2006: 646). Bohužel v důsledku nedostatku dat se tato proměnná nedá zařadit do modelu prezentovaného v této diplomové práci. Za velký nedostatek meta analýzy Bennyho Geys se dá považovat opomenutí proměnných ze souboru politické kultury, a ačkoli je v tomto směru také relativně málo použitelných dat (nikoli však málo studií), vliv jim upírat nelze.

Z výše uvedeného teoretického podkladu je pro tuto práci vybrána proměnná subjektivní důležitost (jindy salience nebo význačnost) referend.

1.6. Politická kultura a internet 2.0

Politická kultura je jen jeden z aspektů sociální změny v posledním století. Aplikace racionality do všech odvětví lidského konání vedla k pokroku, rozvoji modernity a touhy národů světa se k této moderní společnosti připojit. Gabriel A. Almond a Sydney Verba (1989) tvrdí, že tato změna bude v politické kultuře znamenat participaci (Almond a Verba 1989: 2). A přestože se rozvoj volebního práva skutečně stal stěžejním tématem politiky dvacátého století, nyní je již jasné, že jen možnost volit k participaci v politice nestačí. „*Demokratická forma participativního politického systému vyžaduje také konzistentní politickou kulturu*“ (Almond a Verba 1989: 3).

Politická kultura je v rétorice Almonda a Verby souhrn všech individuálních postojů vůči specifické společenské sféře, politice, stejně jako vnímání vlastní individuální role v tomto systému (Almond a Verba 1989: 12). Pro svůj výzkum si tito autoři vybrali pět zemí: Velkou Británii, USA, Německo, Itálii a Mexiko, přičemž první dvě země jsou podle nich příkladem úspěšné politické kultury. Aplikují metodu analýzy strukturovaných rozhovorů, v procentech pak ilustrují názory jednotlivých zkoumaných národů na jejich vlády, veřejné politiky, ekonomický systém, systém vzdělávání, účast v občanských organizacích atd.

Kultura je rovněž nosné téma výzkumu Ronalda Ingleharta. Jeho práce z roku 1977 a především zevrubná analýza z roku 1990, která užívala robustního datového souboru dotazníkových šetření, se staly podkladem pro vznik *World Values Survey* (WVS). Ronald Inglehart (1990) tvrdí, že s výměnou poválečné generace nastupují do dominantní pozice ve společnosti post-moderní hodnoty náboženské tolerance, vztahu k dětem a rodině a vztahu k rozvodům, interrupcím a sexuálním orientacím. Jeho spoluautorská publikace z roku 2003, *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*, kterou s ním

napsala Pippa Norris, je díky svému systémovému analytickému přístupu jednou z nevlivnějších publikací na téma modernizace, genderu a změny kulturních postojů. Inglehart vnímá tuto kulturní změnu pozitivně ve smyslu politických příležitostí. Znamená podle něj přechod od politiky, ve které participaci řídily a ovlivňovaly elity ve svůj prospěch, k politice, kde participace naopak vyzývá elity ke konání a nabízí veřejnosti možnost činit politická rozhodnutí (Inglehart 1977: 3-4). Jedním z nejzásadnějších zdrojů kulturní změny jsou masová média a jejich proliferace. Inglehart tvrdí, že média přispívají k informovanosti obyvatel, že mohou mít roli konzervující, ale stejně tak prezentují alternativy konvenčních hodnot (Inglehart 1977: 7-18).

Podobně problematiku politické kultury vidí i Robert D. Putnam (1993, 2000). Ve své studii o sociálním kapitálu tvrdí, že je tato pro správné fungování demokratické vlády neodmyslitelná společenská vlastnost exogenní²³, je tedy důsledkem jistého vývoje politické kultury. Přesto jejímu rozvoji můžou napomoci institucionální opatření. Putnam zkoumá svou teorii pomocí pozorování experimentu, který v sedmdesátých letech provedla italská vláda, která tehdy byla velice centralizovaná a požadovanou decentralizaci provedla identickým způsobem na severu i na jihu země, přestože obě oblasti byly a jsou kulturně a ekonomicky hodně odlišné (Putnam 1993). Celá práce je spíše obhajobou nového institucionalismu, respektive možností, které tento přístup nabízí pro rozvoj společnosti. Ačkoli je institucionální změna podmíněná kulturními specifiky prostředí, může vést (v širším časovém spektru) ke kýmým efektům. O úpadku sociálního kapitálu v USA a následném efektu na politickou participaci dále píše Putnam ve své knize z roku 2000, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*.

Sociální kapitál, zvláště v podobě organizací, které slučují velké komunity, podporuje demokracii a přeneseně i volební účast. Pamela

²³ Podle Jackmana a Millera (1998) je to však chybná úvaha, která je podložena metodologicky chybnými předpoklady. Jackman a Miller argumentují naopak, že sociální kapitál je endogenní kvalita, ve větší míře závislá na institucích.

Paxton (2002) tvrdí, že je tento vztah reciproční (Paxton 2002: 254-256). V současné době tradiční sociální kapitál (společenské organizace, asociace, odbory a spolky) upadá, industrializace a modernizace se jednoduše nezastavila v nějakém ideálním stupni společenského vývoje, jak možná někteří předpokládali.²⁴ Některé charakteristiky sociálního kapitálu však lze spatřovat v nových sociálních sítích na internetu. Pippa Norris (2012) zkoumá na příkladu Arabského jara několik vlastností vybraných sociálních médií, které podle ní v tomto demokratizačním procesu hrály důležitou roli. Mezi tyto vlastnosti patří funkce informační (*informational*), spojovací (*networking*), kulturní (*cultural*) a behaviorální (*behavioral*), kterými v teorii disponují klasická média, avšak v tomto kritickém období demokracie pro arabský svět se projevovaly spíše online (Norris 2012: 3-5). Pippa Norris v dřívější práci logicky spojuje politický efekt nových sociálních médií s přístupností internetu, s počtem uživatelů (Norris 2011).²⁵

Hypotézu, která tvrdí, že možnost online hlasování zvyšuje volební účast, zkoumají Christopher B. Mann a Genevieve Mayhew (2015). Z příkladu obecných voleb ve státu Maine v roce 2010 usuzují, že internet sice zvyšuje volební účast, nikoli ale tak výrazně, aby se dal *eGovernment* považovat za řešení dlouhodobé voličské apatie (Mann a Mayhew 2015). Nicméně role internetu v procesu politizace témat referend v Latinské Americe je dosud neprobádaná oblast.

Kulturnímu výzkumu obecně dominuje koncept kulturních dimenzí Geerta Hofsteda (1980, 2001, 2010). Ten vytvořil z velkého souboru individuálních dat postupně šest dimenzí, které tato data agregují a vyhodnocují na základě národní příslušnosti. Následné zobecnění dat jednotlivých zemí má vypovídat o kulturní orientaci těchto společností.

²⁴ Viz například idea konce dějin a vítězství liberální demokracie západního typu, jak jej nastínil Francis Fukuyama (1992). Nebo přerod kapitalistické společnosti v komunismus podle Karla Marxe (viz Marx a Engels 1989).

²⁵ Podobný výzkum jako Pippa Norris, zaměřený na sociální kapitál v sociálních sítích, provedli i Sebastián Valenzuela, Namsu Park a Kerk F. Kee (2009), kteří ačkoli našli malý pozitivní efekt sociálních sítí na pocit spokojení, společenskou důvěru, občanské závazky a politickou participaci u mladých voličů, zůstávají vůči těmto novým médiím skeptičtí. Obecněji, tedy efekt sociálních médií na volební participaci všech obyvatel v USA, zkoumá i Mariah Kraner (2012), a dochází k obdobným závěrům jako Valenzuela, Park a Kee.

Kulturní dimenze Hofstede dělí na: vzdálenost moci (*power distance*), individualismus (*individualism*), maskulinita (*masculinity*), vyhýbání se nejistotě (*uncertainty avoidance*), dlouhodobá orientace (*long-term orientation*) a požitkářství (*indulgence*). Všechny tyto dimenze mohou nabývat hodnot od 0 do 100 (Hofstede et al. 2010). Hofstedův teoretický koncept byl podroben tvrdé kritice. Jeden z nejdůležitějších nedostatků jeho studie je nemožnost diachronního srovnání. Jeho data, založená na souboru z 60. let, nejsou dostatečně reprezentativní pro generalizace dnešních společností. Tento argument ověřili Sjoerd Beugelsdijk, Robbert Maseland, a André van Hoorn (2015), kteří se shodli na tom, že platí modernizační předpoklad a zkoumané společnosti se vyvinuly směrem k většímu individualismu a požitkářství, vzdálenost moci se naopak snížila. Přestože se tyto hodnoty změnily v absolutních číslech, v těch relativních vztažených na rozdíly mezi národy ke změně nedošlo (Beugelsdijk, Maseland a van Hoorn 2015: 237). Hofstedovy kulturní dimenze nadále zůstávají užitečnou pomůckou při srovnávání národních kultur.

1.7. Základní pojmy a jejich ukotvení v literatuře

Na otázku, proč klesá nebo stoupá volební účast, neexistuje jasná odpověď. Ve společnosti, podobně jako v organismu, totiž máloco jedná autonomně. Kvůli tomuto ale i dalším problémům je třeba nejprve jasně ohraničit téma výzkumu a nadefinovat jednotlivé pojmy.

V teorii je demokracie v posledním století charakterizována jako společnost, v níž se konají soutěživé volby, každý její člen má v těchto volbách rovný hlas, a všichni dodržují pravidla ukotvené v právním řádu (Dryzek, Honig a Phillips 2006: 32). Dva ze tří z těchto základních pilířů jsou prakticky spojeny s volbami. Všeobecné volby jsou také základem zastupitelské demokracie tak, jak ji vnímají modernisté²⁶. Volební právo je zakotvené i ve *Všeobecné deklaraci lidských práv* z roku 1948. Volba jako taková není jen samotným aktem, kterým občané vybírají aktéra, který

²⁶ S všeobecnými volbami je však modernita podmíněna i vládou právního řádu, sekulární byrokracií, nezávislými soudy, svobodným tiskem, veřejným vzděláváním, kapitalismem a monogamními manželskými svazky. Více viz Bennett (2006).

zastupuje jejich zájmy. Volby jsou i samotným ustanovujícím principem demokracie a zasluhují si naši zvýšenou pozornost.

1.7.1. Volební účast

Volební účast je nejčastěji definována jako procentuální podíl počtu voličů u daných voleb k celkovému počtu věkově způsobilých obyvatel (VAP). V této práci je však volební účast kvantifikována „jen“ jako procentuální podíl počtu voličů k počtu registrovaných obyvatel pro dané volby. Je to zejména z toho důvodu, že občanské cenzury v Latinské Americe nebyly prováděny často ani pravidelně a počty registrovaných voličů jsou podstatně přesnější než odhady celkového počtu obyvatel (bohužel ani tohle není úplně spolehlivé, i data jednotlivých volebních institutů se s ohledem na počet registrovaných voličů v průběhu času rozrůžňují). Další problém VAP pojetí volební účasti popisují McDonald a Popkin (2001). VAP totiž zahrnuje i osoby ve výkonu trestu a obyvatele ve volebním věku, kteří však nemají občanství dané země, obě kategorie, které nemohou volit. Naopak VAP často vyřazuje ze součtu voličů občany v zahraničí. McDonald a Popkin navrhují řešení tohoto problému ve formě volební účasti u celkového počtu volebně způsobilých (VEP), který je bližší reálné volební účasti, která je touto úpravou zpravidla mírně vyšší (McDonald a Popkin 2001: 964-968). Pojem volební účast je často akcentované téma, v odborné literatuře (stejně jako v této práci) se nejčastěji objevuje jako závisle proměnná²⁷. Arendt (1958), Katz (1997), Green a Gerber (2015) nebo Birch (2009) nabízejí normativní argumenty pro nebo proti vysoké volební účasti (respektive pro nebo proti umělé snaze volební účast navyšovat). Volební účast u prostředků přímé demokracie (PPD) však nepodléhá změnám volebních pravidel tolik jako běžné volby prvního řádu.

1.7.2. Referendum

Ačkoli jsou v některých státech referenda a užívání PPD známou a samozřejmou věcí (Švýcarsko, Itálie, Uruguay, Ekvádor, Bolívie, USA), i

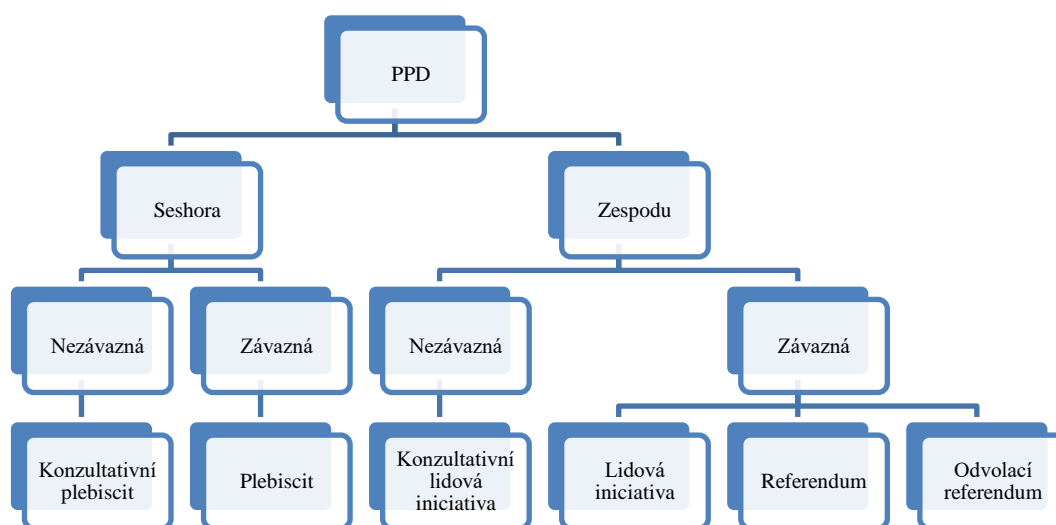
²⁷ Viz Powell (1986), Jackman, (1987), Aldrich (1993), Franklin (2004), Geys (2006), Green a Gerber (2015) a řada dalších.

když často primárně na nižší než národní úrovni, další státy k tomuto fenoménu přistupují opatrněji. Přesto trend užívání referend obecně stoupá. Referenda jsou podobně jako volby a volební účast často skloňována v souvislosti s demokracií. Laviniu Florin Uşvat (2017) dokonce tvrdí, že suverenita lidových hlasování vytvořila novou kategorii, „demokracie skrze referenda“. Uşvat také tvrdí, že referenda jsou cestou k dosažení největší participace lidu na vykonávání suverénních rozhodnutí (Uşvat 2017: 84-85). V ideálním případě by tomu snad mohlo tak být, nástroj sám o sobě ale nemůže dosáhnout maximálního efektu, jak už bylo řečeno v úvodu této kapitoly.

Na rozdíl od klasických voleb PPD neslouží k obsazování reprezentativních (ať už legislativních nebo exekutivních) funkcí. Referenda jsou volby, „*kteří stanovují preference komunity pro dané téma*“ (Webb, Eulau et al. 2015). A ačkoli jejich specifický druh (odvolací referenda) slouží k rušení mandátu konkrétních lidí ve veřejných funkcích, většina referend se soustředí na úpravu institucionálního nastavení nebo na ústavní záležitosti obecně. Primární dělicí specifikum referend je způsob a aktér, který jej iniciuje (Tsebelis 2002). Tsebelis se ve své analýze politických institucí na základě teorie her v otázce referend zabývá především kontrolou nad agendou (kdo v klade v referendu otázky a kdo referendum iniciuje). Dle jeho logiky pak můžeme (stejně jako řada dalších²⁸) rozdělit PPD na ty iniciované „shora“, u kterých má moc nad agendou politická elita (opět legislativní a/nebo exekutivní), a ty iniciované „zespodu“, která mohou využít občané ke změně *statusu quo*.

²⁸ Viz např. Altman 2005.

OBRÁZEK 1 Prvky přímé demokracie

Zdroj: Altman 2005: 2013.

Aby nedošlo k terminologickému nedorozumění, v této práci termín referendum označuje plebiscity, lidové iniciativy i pojmově čistá referenda. Tento zdánlivě zbytečný souhrn pojmů je použit zejména proto, že v Latinské Americe nepanuje velká disciplína při rozlišování referend (původně PPD iniciované zespodu) a plebiscitů (PPD iniciované seshora)²⁹. Nicméně s tímto klasickým rozlišením je samozřejmě počítáno, jen je terminologicky ukotvené jako referendum iniciované zespodu a referendum iniciované seshora.³⁰

Referenda se však liší i podle toho, zdali je jejich konání ze zákona povinné (například v otázkách změny ústavy) nebo fakultativní (iniciátor se může ale nemusí rozhodnout pro konání referenda)³¹. Referenda lze rozlišit i objemově na místní, celostátní, případně na další celky.

²⁹ Mimochodem český právní řád je v tomto taky poměrně nepřesný. Přestože kromě ad hoc ústavního zákona o přistoupení k Evropské unii (zákon č. 515/2002 Sb.), existují jen návrhy, z nichž jeden neprošel v roce 2012 Ústavně právním výborem PS Parlamentu ČR a druhý navrhuje možnost iniciovat referendum 50 000 občany nebo prezidentem. Terminologický rozdíl se opět vytrácí. Více viz Občanský návrh zákona o celostátním referendu 2018.

³⁰ Základní rozdělení dle Altmana (2005) uvedené v obrázku č. 1 aktualizuje a rozšiřuje sám David Altman (2010). Toto rozšíření však není pro komparaci volebních účastí důležité, proto je zde uvedena jednodušší verze.

³¹ Více viz Altman 2010.

1.8. Operacionalizace teoretických konceptů

Závisle proměnná, volební účast, je procentuální počet voličů účastnících se referenda v poměru k celkovému počtu registrovaných voličů. Volební účast je zkoumána jen v referendech konaných na národní (celostátní) úrovni. Referendum s nejnižším počtem voličů se konalo v roce 2011, s 12,67 % zúčastněných voličů v Paraguayi změnili článek ústavy, který nedovoloval občanům v zahraničí účastnit se Paraguayských voleb. Naopak nejvyšší procento voličů dorazilo k referendu o setrvání Augusta Pinocheta u vlády v Chile v roce 1988, v němž hlasovalo 97,61 % registrovaných chilských voličů.

TABULKA 1 Přehled případů

Země	Rok referenda	Průměrná volební účast
Argentina	1984	70.09 %
Belize	2008	46.63 %
Bolívie	2004, 2006, 2008, 2009, 2009, 2016	82.09 %
Brazílie	1993, 2005	76.20 %
Chile*	(1980), 1988, 1989	95.67 %
Ekvádor	1986, 1994, 1995, 1997, 2006, 2007, 2008, 2011, 2017	70.79 %
Guatemala	1994, 1999	17.22 %
Kolumbie	1990, 1990, 2003, 2016	32.11 %
Kostarika	2007	59.24 %
Panama	1983, 1992, 1998, 2006	53.89 %
Paraguay	2011	12.67 %
Peru	1993, 2010	76.96 %
Uruguay	1980, 1989, 1989, 1992, 1994, 1994, 1994, 1996, 1999, 1999, 2003, 2004, 2009, 2009, 2014	88.54 %
Venezuela	1999, 1999, 2000, 2004, 2007, 2009	49.85 %
<i>14 zemí</i>	<i>57 případů celkem</i>	

* Průměr spočítán jen 1988 a 1989, 1980 chybí počet reg. voličů

Zdroj: Jednotlivé volební instituty, Welp a Serdült 2009, Nohlen 2005.

1.8.1. Nezávisle proměnné – institucionální

Povinné hlasování je kódováno ordinální stupnicí, která nabývá hodnot 0 – hlasovací povinnost neexistuje; 1 – existuje ale neúčast není sankcionovaná či se sankce neuplatňují; 2 – existuje ale uplatňované sankce nejsou vysoké; 3 – existuje a uplatňované sankce představují významnou zátěž. Toto kódování je založeno (podobně jako řada dalších proměnných) na datech projektu V-Dem (Coppedge et al. 2017a, 2017b: 83-84).

Efektivní počet stran je vyjádřen číselně jako počet stran v dolní komoře (či v jediné komoře) parlamentu po posledních volbách (Coppedge et al. 2017a, 2017b: 370).

Rozložení moci vyjadřuje typ režimu, který v daných letech byl ve státech u moci. Škála nabývá hodnot 0 – parlamentní demokracie; 1 – semi-prezidentská demokracie; 2 – prezidentská demokracie; 3 – civilní diktatura; 4 – vojenská diktatura; 5 – panovnická (*royal*) diktatura. Tyto data jsou přejata z aktualizovaného datasetu Nils-Christiana Bormanna a Matta Goldera (Bormann a Golder 2013).

Volební cyklus zaznamenává, zda se ve stejném roce, kdy se konalo referendum, konaly i další volby (legislativní nebo prezidentské). Je tedy opět číselnou škálou obsahující čísla 0 – nesouběžné volby; 1 – souběžné volby (parlamentní a referendum); 2 – souběžné volby (prezidentské a referendum); 3 – souběžné volby (všechny tři formy). Tato proměnná je výsledek vlastní práce autora založená na datech konání jednotlivých voleb z datasetu V-Dem (Coppedge et al. 2017a, 2017b).

Poslední proměnná, která měří institucionalizaci politických stran, je také interval od 0 do 1, přičemž znovu platí pravidlo čím vyšší číslo, tím institucionalizovanější politické strany (Coppedge et al. 2017a, 2017b: 67). Protože tento index doplňuje měření stranické mobilizace, není zde použito klasického měření institucionalizace stranického systému.

1.8.2. Nezávisle proměnné – politický vývoj

Mezi proměnné politického vývoje je zařazeno několik indexů, které jsou shromážděny do čtyř celků. První z nich, úroveň demokracie, je kombinací hodnocení indexu *Freedom House* a doplněného *Polity* indexu. Interval nabývá hodnot 0 až 10, čím vyšší hodnota, tím vyšší úroveň demokracie (Coppedge et al. 2017a, 2017b: 332).

Další index měřící (ne)svobody je opět přejet z projektu V-Dem, který shromáždil data *Freedom House*, který hodnotí státy na základě několika hledisek: svoboda projevu a víry, shromažďovací a organizační práva, vláda právního systému a osobní autonomie bez zbytečného zasahování státu. Tento index je ordinální stupnicí, nabývá hodnot 1 (svobodnější stát) až 7 (nejméně svobodný stát). Data jsou aktualizovaná z posledního šetření indexu *Freedom House* (Coppedge et al. 2017a, 2017b: 332).

Třetí proměnnou v tomto souboru je hodnocení občanské společnosti, respektive její aktivity. Index se táže, zdali se organizace občanské společnosti (OOS) pravidelně podílejí na utváření politiky; jestli jsou OOS dostatečně personálně silné; zdali je ženám zneprístupněná možnost podílet se na politickém systému; a jakým způsobem se v politických stranách určují kandidáti legislativních voleb. Interval je vypočítán pomocí Bayesovské faktorové analýzy několika dílčích proměnných, nabývá hodnot od 0 do 1, čím vyšší číslo, tím aktivnější občanská společnost (Coppedge et al. 2017a, 2017b: 61-62).

Tímto již byly představeny dvě proměnné ze tří, které konstituují obecnější proměnnou: kontextuální mobilizace. Tato proměnná je kombinací hodnocení institucionalizace politických stran, občanské společnosti a cenzury internetu. V abstrakci vyjadřuje v podstatě potenciál dané společnosti mobilizovat podporu v referendech. Všechny tři dílčí proměnné, které jí utvářejí mají teoretické opodstatnění. Efekt kontextuální mobilizace je zhodnocován v průběhu práce i v dílčích korelacích, v závěru je pak toto hodnocení shrnuto.

Ačkoli jsou původně koncepty sledující vliv internetu na demokratické instituce představeny v kapitole s politickou kulturou, při abstrakci jejich významu lze konstatovat, že ve své podstatě referují o dostupnosti informací. Operacionalizace takové proměnné se musí nutně zaměřit na cenzuru, která již spadá do množiny politických procesů (protože o ní rozhodují národní státy). Tato proměnná tedy mapuje snahy státu cenzurovat informace na internetu. Pochopitelně zaznamenává data až od doby, kdy byl daný stát připojen k internetové síti. Je původně ordinální ale pro lepší dosah je uzpůsobena do intervalu, nabývá hodnot od 1 do 4, čím vyšší hodnota, tím je přístup k informacím na internetu svobodnější. Za vládní cenzuru není považované blokování témat jako je dětská pornografie, vysoce klasifikované (armádní, diplomatické) informace, přímé dehonestující útoky na uznávané náboženství, případně hanlivé výrazy (Coppedge et al. 2017a, 2017b: 254). Proměnná původně obsahovala i druhou část, která měřila svobodu vyjadřování tisku, médií obecně, občanů na veřejnosti i doma, a akademické sféry³². Kvůli kolinearitě s indexy *Freedom House* byla tato část vyřazena.

André Blais (2000) zastává teorii význačnosti voleb zaměřenou (také) na těsnost výsledků (soutěživost voleb). Předpokládá, že voliči jsou schopní rozpoznat soutěživost voleb, čím těsnější je pravděpodobný výsledek, tím spíše se rozhodne jít k volbám. Přestože zde byla těsnost výsledků operacionalizována³³ a testována, hned v úvodních fázích výzkumu tato proměnná nevykazovala žádnou souvislost s výší volební účasti, byla tedy (i přes její relevanci pro prezidentské volby) z regrese vyřazena. Do konceptu význačnosti referendum spadá i téma voleb. Operacionalizace proměnné subjektivní důležitosti (nominální kódování do kategorií: 1 – instituce a regionalizace, 2 – základní služby a sociální otázky, 3 – amnestie a soudy, 4 – ústavodárná shromáždění, 5 – důvěra v politického lídra, 6 – zahraniční politika, 7 – obchod, 8 – ostatní) bohužel

³² Zaznamenávala hodnoty od 0 do 1, přičemž v ní existovaly i kategorie 0,25, 0,5 a 0,75, takže byla ve výsledku ordinální. Nízká hodnota značila autokracii, vysoká naopak demokracii

³³ Ordinální proměnná nabývala tří hodnot: 1 v případě, že se rozdíl mezi pro a proti schválení referenda pohyboval v rozmezí -0,25 a 0,25; 2 v případě, že byl tento rozdíl v rozmezí -0,50 a -0,25 nebo 0,25 a 0,50; 3 v ostatních případech.

nutně zjednodušuje a nedokáže postihnout průvodní jev, který by se dal abstraktně nazvat „náladou společnosti“. Tato proměnná je tedy zmiňována jen jako možné doplňující vysvětlení, nikoli průkazně efektivní.

1.8.3. Nezávisle proměnné – demografické a socioekonomické

Vybrané demografické ukazatele většinou v čase rostou. Makroekonomická situace je závislá na celé řadě vnějších faktorů, nicméně v souvislosti s volební účastí se můžeme domnívat, že pokud se růst HDP z nějakého nespifikovaného důvodu zastaví, či dokonce propadne, podnítl to volební účast (Radcliff 1992). HDP na obyvatele je jednoduše kvantifikováno pro každý jednotlivý případ v tisících dolarů, založený na datech ze Světové banky (World Bank 2018a).

Proto, že v literatuře existuje i předpoklad, že bohatství podporuje participaci, je nutné do analýzy zahrnout i tuto proměnnou. V Latinské Americe však nelze pouze počítat HDP, abychom zjistili reálné bohatství (nebo možná spíše majetek) obyvatel, neboť v jednotlivých státech existuje vysoká míra nerovnosti. Nerovnost příjmů je vyjádřena pomocí kombinace dat z V-Dem (GINI index), SEDLAC a UNU-WIDER, které používají pro výpočet této proměnné totožnou metodologii (Coppedge et al. 2017a, 2017b: 385; SEDLAC 2017; UNU-WIDER 2017).

Dalšími klasickými parametry socioekonomických vysvětlení volební účasti jsou vzdělanost a urbanizace. Vzdělanost je tedy operacionalizována jako procento populace starší 15 let, které umí číst a psát (World Bank 2018b). Urbanizace je vyjádřena procentem občanů žijících ve městech z celkového počtu obyvatel státu (World Bank 2018c). U obou těchto proměnných se předpokládá pozitivní lineární vztah k volební účasti.

1.8.4. Nezávisle proměnné – kulturní

Korupce je jednoznačně neformální instituce, její prorostlost latinskoamerickou společností nicméně vykazuje prvky kulturního fenoménu. I když je její zasazení mezi institucionální proměnné možné,

fakticky to nepřináší žádný analytický efekt. Korupce se dá jen stěží měřit objektivně, protože coby neformální instituce sice prorůstá množstvím společenských struktur, nedá se ale reálně stopovat v čase tak, abychom postihli všechny (nebo alespoň statisticky významnou část) případy. Proto je vhodnější suma a průměr subjektivního vnímání korupce mezi obyvateli daného státu. Tuto proměnnou opět poskytuje projekt V-Dem, který zkoumal vnímání korupce ve veřejném sektoru, tedy jak časté je, že veřejní činitelé poskytují služby za úplatu (Coppedge et al. 2017a, 2017b: 180-181). Původně ordinální stupnice, která stoupala od 0 (vysoká korupce) do 4 (žádná korupce), byla pro přesnost převedena do intervalu, který může zasahovat i do negativních hodnot.

Pozitivní rysy politické kultury se etablují v průběhu času, se ziskem zkušeností. Demokratická tradice, zde stáří demokracie, může být také důležitým indikátorem politické kultury. Délka trvání demokracie je měřena podle roku tranzice, u každého jednotlivého referenda je vypočítáno, kolik let od této tranzice uplynulo. Jednotlivá data tranzice k demokracii jsou přebrána z práce Dietera Nohlena (2005).

Jedinečnou pomůckou při srovnávání kultur mezi národy je systém kulturních dimenzí Geerta Hofsteda. Pomocí jednoduché kvantifikace národních orientací v klíčových otázkách společnosti lze vyvozovat určité generalizace. V tomto výzkumu jsou užity jen dvě z celkových šesti kulturních dimenzí, vzdálenost moci a individualismus. Obě stupnice varují na škále od 0 do 100. Hodnota 100 v dimenzi vzdálenosti moci reprezentuje nerovnou společnost, v níž je důležitá moc a autorita. Hodnota 100 v dimenzi individualismu je ve společnosti projevem orientace na jednotlivce, hodnotovému univerzalizmu a dominance soukromého vlastnictví (Hofstede et al. 2010: 72, 113).

1.9. Pooled TSCS modely

Využití regrese pro zkoumání volební účasti je v politologii běžným metodologickým postupem, užívají jej např. Fornos, Power a Garand (2004), Franklin (2004) nebo Carreras a Castañeda (2016). Bohaté

teoretické základy předpokládají mnoho korelací mezi výše popsanými proměnnými a volební účastí. Těsnost těchto vztahů však znát nestačí, regresní analýza může vypovědět mnoho i o velikosti vlivu nezávisle proměnných na proměnnou závislou, a především pak dokáže predikovat hodnotu závisle proměnné, pokud známe hodnoty těch nezávislých.

TSCS data mají výjimečnou výhodu srovnání jak mezi zeměmi, tak i mezi jednotlivými referendy v průběhu času (Podestá 2002: 16). Vysvětlující proměnné jsou v nich měřeny pro každé referendum. Pro několik regresních modelů těchto dat je užito generalizované aproximace metody nejmenších čtverců s *fixed* i *random* efekty.

Některé předpokládané korelace, a především pak odchylné případy jsou následně předmětem krátkých případových studií, které slouží k dovysvětlení specifity těchto referend.

2. Volební účast v referendech v Latinské Americe

Protože cílem této práce je nalézt hlavní příčiny variace ve volební účasti v referendech v Latinské Americe, je zde nutné vycházet z konceptů a teorií zabývajících se volební účastí ve volbách, které byly zmíněny výše. Jednotlivé teorie predikují určitou sílu a směr kauzality. Otázkou však je, jaká metoda tyto kauzality nejlépe zkoumá. Lissidini (2007) vytváří konceptuální model pro zkoumání PPD, nicméně výsledky tohoto modelu jsou popisy jednotlivých případů, které mezi sebou nelze komparovat. Altman (2011) nabízí empiričtější metody, s jejichž pomocí zkoumá roli PPD v různých politických systémech, v různém institucionálním kontextu.

Pozitivní normativní usuzování již přesahuje ambice tohoto výzkumu. Přesto je hodnocení nevlivnějších faktorů na efektivitu (v souvislosti s výší volební účasti) PPD přínosné i díky tomu, že se v západní společnosti a v České republice čím dál více zdůrazňuje apel na jejich užití. Většina latinskoamerických států neopomněla v ústavních reformách třetí vlny demokratizace³⁴ implementovat i nějakou formu PPD (Altman 2014: 169).

Logickým krokem pro otestování většího množství hypoteticky vlivných proměnných je vypočítání regresního modelu, který umožňuje srovnání efektu jednotlivých nezávisle proměnných na vysvětlovanou proměnnou. Největší nevýhodou tohoto modelu je nízký počet případů. Podobně jako u jiných statistických metod, i regrese je efektivnější s větším počtem n . Ačkoli je tento nedostatek částečně nahrazen užitím TSCS dat, které rozšiřují zkoumaný soubor z pouhých 14 zkoumaných národních celků na 57 případů referend, nezaniká nutnost obezřetnosti při interpretaci výsledků regrese. Z tohoto důvodu se výzkum soustředí i na druhou, kvalitativní část v dalších kapitolách. Přehled proměnných užitých v regresi je v tabulce 2.

³⁴ Podle Huntingtona (1991) začala v roce 1978.

TABULKA 2 Souhrn proměnných

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Volební účast	57	12.67	97.61	68.02	23.27
Povinné hlasování	57	0.00	3.00	1.67	1.16
Efektivní počet stran	57	1.00	2.00	1.96	0.19
Rozložení moci	57	0.00	13.27	4.14	2.85
Volební cyklus	57	0.00	4.00	2.12	0.60
Institucionalizace politických stran	57	0.00	0.94	0.55	0.28
Freedom house	57	0.00	10.00	7.76	2.04
(Ne)svoboda ³⁵	57	0.00	5.00	2.93	1.18
Občanská společnost	57	0.00	0.96	0.74	0.23
HDP na hlavu	57	978.33	16737.90	4185.58	2834.97
GINI nerovnost	57	0.00	59.60	47.65	8.18
Vzdělanost	57	0.00	98.52	89.98	13.72
Urbanizace	57	42.71	95.15	74.48	14.98
Korupce	57	-2.22	2.07	0.31	1.26
Stáří demokracie	57	0.00	58.00	14.60	13.30
Cenzura internetu	40	0.19	1.83	1.03	0.51
Chile dummy v.	57	0.00	1.00	0.05	0.23

Pro otestování teoretických modelů vysvětlujících volební účast je zde odhadnuto několik modelů mnohonásobné regrese se standardními odchylkami. Model 1 obsahuje 57 případů, je logicky rozdělen na proměnné institucionálního, politického, socioekonomického a kulturního charakteru. Model 2 představuje rovněž 57 případů s *dummy* proměnnou pro specifický případ Chile³⁶, čímž kontroluje jeho působení na regresi. Poslední Model 3 kontroluje i proměnnou Cenzura internetu, která ačkoli se ukázala jako relativně vlivná, neobsahuje hodnoty pro všechny zkoumané případy, model je tak sestaven jen ze 40 případů, což je nutné brát v potaz při interpretaci jeho výsledků.

³⁵ Tento nešikovný pojem je užitý kvůli charakteru proměnné, která se sice zabývá měřením svobod, její stupnice je však postavená tak, že svobodný stát je ten, který nabývá nejnižší hodnoty. Logicky však nelze termín nahradit jinými, např. útlakem či otroctvím, které už by implikovaly jiné kategorie.

³⁶ Viz níže. Převážně poslední dvě chilská referenda se odehrála ve velmi specifických podmínkách a díky tomu, že zaznamenala nejvyšší volební účast ze všech zkoumaných případů, je třeba k nim přistupovat obezřetněji.

Tabulka 3 zobrazuje všechny tři regresní modely. Hodnoty „B“ představují regresní koeficienty, „t“ skóre jsou podíly regresních koeficientů a standardních odchylek.

TABULKA 3 Regresní modely zobrazující vliv nezávisle proměnných na volební účast.

Proměnné	Model 1		Model 2		Model 3	
	B	t	B	t	B	t
konstanta	56.15	1.35	93.76	2.07**	89.76	1.62
Institucionální						
Povinné hlasování	12.83	4.485***	14.18	4.94***	11.94	3.31***
Efektivní počet stran	-6.64	-0.43	-19.43	-1.17	-18.92	-0.92
Rozložení moci	0.44	0.39	-1.51	-0.99	-0.50	-0.33
Volební cyklus	6.88	0.99	-4.01	-0.45	20.33	1.74*
Institucionalizace politických stran	-1.09	-0.06	13.51	0.66	-18.27	-0.69
Politické						
Freedom House	-4.74	-1.735*	-3.79	-1.40	-2.34	-0.64
(Ne)svoboda	-11.26	-2.71**	-8.30	-1.92*	-12.69	-2.42**
Občanská společnost	21.07	0.93	10.81	0.48	56.30	1.62
Socioekonomické						
HDP na hlavu	0.00	-1.06	0.00	-1.06	0.00	-1.09
GINI nerovnost	-0.43	-0.60	-0.47	-0.68	-1.04	-1.08
Vzdělanost	0.61	1.47	0.78	1.88*	0.48	0.92
Urbanizace	0.18	0.59	-0.04	-0.13	0.10	0.27
Kulturní						
Korupce	-5.75	-1.74*	-6.63	-2.05**	-3.28	-0.75
Stáří demokracie	-0.03	-0.13	0.02	0.09	0.11	0.46
Chile dummy			50.28	1.87*		
Cenzura internetu					-17.95	-1.73*
<i>Adjusted R²</i>	0.61		0.64		0.58	
<i>n</i>	57		57		40	

Hladina významnosti: *** p < 0,01; ** p < 0,05; * p < 0,1

Nejvyšší hladinu významnosti podle očekávání konzistentně vykazuje hlasovací povinnost. Některé výzkumy volební účasti tuto proměnnou operacionalizují binárně (např. Jackman 1987), čímž však lze zjistit jen to, zdali má proměnná vůbec nějakou vysvětlující hodnotu. V tomto výzkumu bylo povinné hlasování kategorizováno do 4 úrovní (viz kapitola 1.8.1), díky čemuž se dá s větší rozhodností tvrdit, že přísnější pravidla, a především pak vynucované sankce za neúčast mají na volební

účast v referendech největší vliv. V osmi z deseti referend s nejnižší volební účastí povinnost hlasovat neexistovala, ve zbývajících dvou ano ale za neúčast stát neuděloval žádný postih. Naopak v referendech Bolívie a Chile (ale i Ekvádoru), které vykazují vysokou volební účast sankce existují, ale nepředstavují pro provinilce zvlášť velkou zátěž. Uruguay je v tomto ohledu nejpřísnější a její sankce za neúčast jsou pro nevoliče významným faktorem ke zvážení.

Regresní koeficienty volební povinnosti jsou ve všech třech modelech pozitivní a při zvýšení hodnoty této proměnné o jednu jednotku předpovídají zvýšení volební účasti postupně o 12,83 %, 14,18 % a 11,94 %. Povinnost hlasování je jediná proměnná spadající do nejvyšší hladiny významnosti, a kromě volebního cyklu v Modelu 3 i jediná proměnná s výrazným efektem na závislou proměnou.

Model 1, který představuje regresi všech proměnných, které jsou v teorii užívané pro vysvětlení volební účasti, a které všechny předpokládají určité efekty, ukazuje, že pouze Freedom House rating, míra (ne)svobody a korupce splňují podmínky hladiny významnosti. Freedom House rating v podstatě měří úroveň svobody ve státech světa podle politických práv. Protože model naznačuje negativní korelaci, dalo by se předpokládat, že svobodná demokracie není zárukou většího zájmu voličů o volby, což možná může působit překvapivě. Tento argument při kontrole vlivu případů z Chile pozbývá validity a ani třetí model nevykazuje statistickou signifikanci, přestože negativní směr korelace zde zůstává.

Poměrně významný efekt vykazuje proměnná (ne)svoboda. Korelační koeficient je zde negativní, čím méně svobody vykazuje daný stát ve volebním období, tím je nižší účast. V případě Modelu 1 by mohla být menší dokonce menší o 11,26 %. Tento efekt se snižuje, pokud kontrolujeme vliv Chile, na 8,30 %.

Zajímavý efekt představuje i korupce, i když jeho hodnota významnosti nepřesahuje relevantní hodnotu ve všech třech modelech. Proměnná korupce je koncipovaná tak, že čím nižší je její hodnota, tím je korupce běžnější. Negativní korelační koeficient (Model 1 B -5,75; Model 2

B -6,63) tak naznačuje, že menší korupce znamená menší volební účast, což jde proti logickému argumentu. Samostatná korelace i dílčí regrese zahrnující jen dvě kulturní proměnné (korupce a stáří demokracie), která se ukázala signifikantní pro vysvětlení 23,4 % variace závisle proměnné, naopak naznačují pozitivní korelaci. Lze tedy předpokládat, že v případě proměnné korupce ve dvou prvních modelech jde o statistickou chybu.

Z Modelu 2 můžeme dále předpokládat malý vliv jedné ze socioekonomických proměnných, urbanizace. Tento argument staví částečně na teorii racionální volby. Powell (1986) například předpokládá, že větší socioekonomické zdroje (které se dají měřit právě vzdělaností, urbanizací nebo HDP) usnadňují a tím podporují volební účast (Powell 1986: 17). Vzhledem k tomu, že je tento argument postavený na kombinaci několika proměnných, které v této regresi nevykazují vyšší statistickou signifikanci, nelze ho sebevědomě podpořit. Socioekonomické proměnné v případě volební účasti v referendech nehrají výraznou roli.

V Modelu 3 je zahrnutá i proměnná cenzura internetu, jejíž efekt vykazuje malou hodnotu významnosti. Pokud státy úspěšně cenzurují internet, volební účast se snižuje. Model dokonce předpokládá snížení volební účasti o 17,95 % za každou další jednotku v proměnné cenzura internetu. Tento údaj je pravděpodobně zkreslen nízkým počtem případů, tento efekt lze brát v úvahu jen s velkou opatrností, skutečná korelace pravděpodobně nebude mít přímou podobu. Model 3 také vykazuje malou signifikanci u proměnné volební cyklus, jejíž efekt je překvapivě vysoký (20,33 % nárůst volební účasti v případě, že se proměnná volební cyklus zvedne o jednu jednotku). Tento efekt je třeba rozebrat trochu podrobněji i vzhledem k tomu, že v každém prezentovaném modelu se velice liší. Více viz kapitola 3.3.

Ze všech tří modelů je zřejmé, že PPD jsou specifickou formou voleb, která není podmíněná v relevantní míře klasickými proměnnými, které vysvětlují volební účast v parlamentních, prezidentských nebo lokálních volbách. Jediným silným faktorem ovlivňujícím volební účast v referendech je volební povinnost. Pro kontrolu efektů proměnných byly

provedené i dílčí regrese jednotlivých bloků, ty ale neodhalily oproti prezentované celkové regresi nic nového, některé nesignifikantní proměnné nabyly vyššího koeficientu. Dílčí regrese vysvětlovaly menší procento změny závisle proměnné³⁷ a test ANOVA označil samostatný model politických proměnných za statisticky nevýznamný.

TABULKA 4 Korelace (pearsonův korelační koeficient) mezi volební účastí a nezávisle proměnnými.

Proměnné	Model 1	Proměnné	Model 2
Volební účast	1	Volební účast	1
Institucionální			
Povinné hlasování	0.754**	Povinné hlasování	0.711**
Efektivní počet stran	-0.068	Efektivní počet stran	-0.097
Rozložení moci	0.017	Rozložení moci	-0.236
Volební cyklus	0.166	Volební cyklus	0.028
Institucionalizace politických stran	0.431**	Institucionalizace politických stran	0.606**
Politické			
Freedom House	0.280*	Freedom House	0.398*
(Ne)svoboda	-0.453**	(Ne)svoboda	-0.588**
Občanská společnost	0.273*	Občanská společnost	0.460**
Socioekonomické			
HDP na hlavu	0.254	HDP na hlavu	0.284
GINI nerovnost	-0.126	GINI nerovnost	-0.249
Vzdělanost	0.324*	Vzdělanost	0.443**
Urbanizace	0.475**	Urbanizace	0.390*
Kulturní			
Korupce	0.511**	Korupce	0.501**
Stáří demokracie	-0.078	Stáří demokracie	-0.029
Ostatní			
Význačnost (téma)	0.020	Význačnost (téma)	0.073
Význačnost (těsnost voleb)	-0.306*	Význačnost (těsnost voleb)	-0.345*
		Cenzura internetu	0.326*
<i>n</i>	57	<i>n</i>	40

Hladina významnosti: *** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$

Tabulka 4 představuje korelační koeficienty jednotlivých vysvětlujících proměnných s závisle proměnnou. Model 1 obsahuje 57 případů, zatímco Model 2 jen 40 (kvůli zahrnutí proměnné cenzura internetu, která obsahuje data pro menší počet *n*). Oba modely dokazují,

³⁷ Prezentované modely vysvětlují postupně 61 %, 64 % a 58 % variace závisle proměnné. Dílčí regrese vysvětlovaly průměrně 20 % variace.

že povinné hlasování je nejlivnější proměnná zahrnutá do analýzy. Oproti regresi se zde ukazuje jako vlivná také proměnná institucionalizace politických stran, dokonce na stejné statistické významnosti jako povinné hlasování. Ostatní koeficienty poměrně korespondují se závěry z regresní analýzy. Vzdělanost a urbanizace vykazují vyšší míru statistické významnosti než v regresi. Korelační koeficient korupce je podle očekávání (narušeného výsledkem regrese) pozitivní a statisticky významný. Do tabulky s korelacemi byly zahrnuty i dvě proměnné význačnosti voleb, z nichž jedna (těsnost voleb) vykazuje významnou a negativní korelaci. S rezervou a vědomím, že korelace nemusí nutně signalizovat kauzalitu, lze alespoň částečně předpokládat, že těsnost referend pozitivně stimuluje volební účast.

3. Odchylné případy

Mezi odchylné případy patří referenda, která se vymykají trendům, popřípadě jejich volební účast zaznamenala krajní hodnoty. Do této množiny jsou však započítána i kumulovaná referenda, tedy taková, která se konala ve stejný rok jako předchozí/následující referendum. Použitá agregovaná data neumí vysvětlit variace v rozmezí několika měsíců, je jim tedy potřeba věnovat zvýšenou pozornost, hlavně v případě, že je jejich volební účast výrazně odlišná.

Jedním z možných vysvětlení, proč volební účast variuje v těchto kumulovaných referendech, ale i proč je u některých konkrétních případů extrémně nízká (nebo vysoká), je význačnost voleb. Koncept představený v předchozích kapitolách ve výzkumech Franklina (1996) a Smitha (2001) lze pro potřeby význačnosti referend aktualizovat. Nejen to, klasické parlamentní nebo prezidentské volby se sice také zaměřují na jistá témata, z nichž některá jsou považována za důležitější než jiná, ale v referendech jsou tato témata přímo předmětem hlasování. To umožňuje sledovat, která témata jsou pro motivaci dorazit k volbám podstatnější. Význačnost voleb zvyšuje i způsob, jakým jsou iniciována. I tento předpoklad je však podmíněn kulturně-politickým prostředím (lidové hlasování v ústavě, aktivní občanská společnost atd.). Ačkoli se

význačnost voleb měřená na základě tématu referenda neukázala být statisticky významná, meritorní váhu jí upřít nelze.

3.1. Kumulovaná referenda

Pokud autoři při konstrukci svých výzkumů brali v potaz i efekt souběžných voleb na volební účast (případně na jiné volební fenomény), téměř shodně konstatují, že souběžnost voleb působí v těchto případech pozitivně (Lijphart 1997, LeDuc, Niemi a Norris 2010 nebo Carreras a Castañeda 2016). Ačkoli se dají některá referenda v tomto prizmatu charakterizovat jako souběžná, ne vždy je jejich volební účast vyšší než v jiných referendech. Proč tomu tak je se snaží vysvětlit následující kapitola.

Jak již bylo naznačeno, referenda konající se ve stejném roce se v představeném modelu výzkumu liší jen volební účastí (a tématem a soutěživostí).³⁸ V Bolívii došlo 25. ledna 2009 ke konání dlouho očekávaného referenda, kterému předcházela dlouhá vládní i opoziční kampaň. Ústavodárné shromáždění, které bylo zvoleno už pod vládou Eva Moralese v roce 2006, mělo za úkol sestavit novou ústavu podle principů jednotného mnohonárodního sekulárního státu se smíšenou ekonomikou, přičemž přírodní zdroje nacházející se na území státu musí být exklusivním dominiem Bolivijců (a které z jejich pověření spravuje bolivijská vláda). Principů, které se v tomto období diskutovaly, bylo více³⁹, např. i úprava volebního systému, možnost znovuzvolení prezidenta nebo pozice Sucre coby hlavního města Bolívie. Součástí této nové ústavy byl i příslib decentralizace a úpravy lokální autonomie, což byl deklaratorní ústupek (podobně jako slib Eva Moralese, že v příštích prezidentských volbách nebude kandidovat) jednotlivým departamentům, hlavně Santa Cruz, Pando a Beni, které rok před konáním referenda o ústavě a

³⁸ Případně se některá neliší vůbec. V Uruguayi v proběhla tři referenda v roce 1994, dvě měla stejnou volební účast, 91,5 %. Další referenda v roce 1999 si vedla obdobně stejně 91,78 %. Podobně tomu bylo i v roce 2009 s volební účastí 89,88 %.

³⁹ Například i práva afro-bolivijské menšiny, které hájila pozdější ministryně pro gender Marfa Inofuentes Pérez (Martínez Mita 2008). Uznání této menšiny se podařilo získat ještě před reformou ústavy v roce 2009.

pozemkové reformě uspořádaly vlastní (protiprávní) referenda o autonomii (Santos Villarreal 2009).

Podobně jako u několika dalších případů (převážně z Uruguaye), bolivijská referenda z roku 2009 se konala ve stejném čase. Referendum o pozemkové reformě se občanů ptalo, zdali má být maximální limit pro vlastnictví půdy 5 000 hektarů nebo 10 000 hektarů. S 80,68 % drtivě zvítězila první možnost. Novou ústavu v druhém referendu konaném rovněž 25. ledna 2009 podpořilo 61,43 % zúčastněných voličů. Rozdíl volební účasti mezi referendem o pozemkové úpravě a o ústavě byl jen 0,1 %, referenda o ústavě se zúčastnilo o 3 969 více voličů (Santos Villarreal 2009: 12-13). Každopádně referenda v roce 2009 měla nejvyšší volební účast ze všech bolivijských referend konaných v letech 1980-2017. Ústavní úpravy jsou stěžejním tématem nejen voličů ale pochopitelně i politických stran a lokálních vlád. Nová bolivijská ústava navíc upravovala společenská pravidla radikálnějším způsobem než předchozí ústavní pozměňovací návrhy. Dá se tedy tvrdit, že se zde promítl kumulativní efekt souběžných voleb.

Zvláštním odchylným případem jsou dvě kolumbijská referenda z roku 1990. Oběma předcházelo březnové neoficiální referendum, které iniciovalo studentské hnutí z bogotské *Universidad del Rosario*. Akademická obec tehdy pořádala smuteční pochod věnovaný zavražděnému ministrovi spravedlnosti Rodrigovi Lara Bonillovi.⁴⁰ Když se v březnu roku 1990 konaly všeobecné volby, studentské hnutí i díky masivní politické podpoře prosadilo na volební lístky tzv. *Séptima papeleta* (sedmý hlasovací lístek/sedmé volby), což bylo neoficiální⁴¹ referendum, v němž se hlasovalo o požadavku zvolení Ústavodárného shromáždění, a mělo spíše symbolicky podpořit demokratické řešení tehdejší kritické politické a bezpečnostní situace (Torres Forero 2006: 27-32). I díky masivní politické podpoře, kterou obdržely výsledky tohoto referenda, bylo

⁴⁰ A samozřejmě také tisícovkám obětí války drogových kartelů s vládou i mezi sebou. Pro zevrubnou analýzu stavu této války viz Bagley (1988).

⁴¹ Neoficiální proto, že tehdejší kolumbijská ústava nedovolovala konání lidového hlasování v otázkách úpravy ústavy. V podstatě protiústavní byl i dekret č. 927, který ten rok vydal prezident Vergilio Barco Vargas, a který pak umožnil květnové referendu (Nohlen 2005: 317).

vypsáno květnové oficiální referendum. Na totožnou otázku z březnového referenda přišlo odpovědět 5 891 117 voličů (42,37 % registrovaných voličů), jen o něco málo přes sto tisíc voličů méně, než byla volební účast v současně konaných prezidentských volbách (Nohlen 2005: 317). Toto referendum zaznamenalo nejvyšší volební účast ze všech kolumbijských referend konaných v letech 1980-2017.

Po květnovém referendu se diskutovalo, zdali by Ústavodárné shromáždění nemělo mít jasně nastolenou agendu, kterou musí vyřešit. To však zamítl ústavní soud a právě zvolený prezident Gaviria vypsál nové referendum, které mělo znovu posvětit zvolení Ústavodárného shromáždění, tentokrát byla volební účast jen 22,03 %, což je naopak nejnižší volební účast ze všech referend konaných ve zkoumaném období, nicméně výsledek byl kladný, 97,58 % zúčastněných hlasovalo pro a mohlo pak následně volit strany, ze kterých se shromáždění složilo (Nohlen 2005: 318; Breuer 2007). Tento případ nabízí ambivalentní argument. Kolumbijci byli zkrátka přehlčení volbami, ve stejném roce se konala tři referenda, což by potvrzovalo argument Franklina (1996). Přesto květnové referendum díky své relativní významnosti přilákalo nejvyšší procento voličů, což mohlo být způsobeno i kombinací s prezidentskými volbami, kterým se tehdy dostávalo vysoké mediální pozornosti i kvůli absurdnímu nárůstu násilí, které je provázelo.

Referenda konaná v Uruguayi si díky své specifčnosti vysluhují samostatné kapitoly v monografiích o PPD.⁴² Průměrná volební účast v referendech v Uruguayi ve zkoumaném období je 88,54 %. V Uruguayi se za zkoumané období odehrálo 15 referend⁴³, např. stejný počet tvoří dohromady Argentina, Belize, Brazílie, Chile, Guatemala, Kolumbie, Kostarika a Paraguay. V Uruguayi se konala kumulativní referenda ve čtyřech letech, 1989 (2×), 1994 (3×), 1999 (2×) a 2009 (2×). V letech

⁴² Viz např. Welp a Serdült 2009. Autoři Uruguay v této práci přirovnávají ke Švýcarsku. Uruguayci si totiž velice dobře osvojili roli iniciátora referend.

⁴³ Někteří autoři, např. Altman (2008, s. 16) nebo Welp a Serdült (2009, s. 85-86) připočítávají k tomuto počtu i dalších pět referend konaných v letech 2×1998, 2001, 2002 a 2003. Vzhledem k tomu, že se k těmto referendům nelze dohledat jiné zdroje, a také k tomu, že jejich volební účast téměř ve všech případech (kromě 2003) podle zmíněných autorů podivně koreluje s procentuálním podílem hlasů pro, byla tato referenda z analýzy vyřazena.

2009, 1999 a částečně i 1994 šlo o duální referenda, konala se ve stejný den a podle uruguayské instituce pro kontrolu voleb (*Corte Electoral*) se jich účastnil stejný počet voličů (*Corte Electoral* 2018). Referenda z roku 1989 oddělovalo sedm měsíců a něco málo přes procento zúčastněných voličů. V dubnu toho roku se hlasovalo o velice citlivém tématu, o zákoně, který zabraňoval perzekuci vojáků a policistů, kteří byli v aktivní službě v době vojenské diktatury. Také bylo vůbec poprvé využito lidového hlasování o zrušení zákona. Nakonec ale (i díky vehementní kampani vlivné politické strany *Partido Colorado*) zvítězil „*voto amarillo*“ (žlutý hlas, proti zrušení zákona o bezúhonnosti) poměrem 57 % ku 43 %, při volební účasti 87,80 % (*Centro Uruguay Independiente* 1989).

Listopadové ústavní referendum bylo výsledkem dlouhodobé iniciativy obhajující penzijní reformu⁴⁴. Celá devadesátá léta následně docházelo k dalším (nejen) ústavním reformám, nicméně toto opatření získalo největší podporu ze všech referend konaných v celé zemi ve zkoumaném období, při 88,67 % volební účasti ve prospěch reformy hlasovalo 81,78 % zúčastněných voličů. Toto referendum se konalo ve stejnou chvíli jako všeobecné volby do parlamentu i volby prezidentské a lobbisté pro penzijní reformu dokázali toto téma protlačit mezi zásadní otázky celých voleb. Nakonec reforma získala podporu téměř všech stran, které se voleb účastnily (*Traversa* 2004).

Ve Venezuele se konala v roce 1999 dvě referenda. Po více než 40 letech bylo použito PPD díky ambicím zásadní osoby pro venezuelskou politiku několika posledních desetiletí, Huga Cháveze. V roce 1957 autoritářský režim pod vedením prezidenta Péreze Jiméneze uspořádal referendum, které mělo posvětit jeho setrvání v úřadu. Už v roce 1958 však došlo k převratu, Jiménez uprchl ze země a Venezuela započala svou, na tu dobu výjimečnou, demokratickou éru (*Corrales* 2001). První referendum Huga Cháveze pro něj dopadlo pozitivně. Protože jedním z jeho hlavních cílů bylo reformovat venezuelskou ekonomickou orientaci,

⁴⁴ *Organización Nacional de Asociaciones de Jubilados y Pensionistas del Uruguay* (ONAJPU, Národní organizace asociací důchodců a penzistů Uruguaye) představuje velice vlivné uruguayské lobby. Díky svému praktickému zaměření konstituuje až 28 % elektorátu (*Altman* 2014).

k čemuž bylo za potřebí vysoké míry centralizace, nutně musel reformovat i ústavu. Ústava (podle Chávezových očekávání) zreformovala uspořádání celé společnosti, kromě toho, že poprvé zahrnuje i práva menšin obyvatel (především indigenního původu), ukotvuje i stěžejní roli PPD, nejen v politice ale i v otázkách ekonomiky a sociálních věcí. Občané díky ní mohou přímo odvolat prezidenta nebo prezident může vyvolat referendum o zrušení platného zákona (Welp a Serdült 2009).⁴⁵

V dubnu roku 1999 se konalo první referendum, které potvrdilo silný mandát Huga Cháveze ale hlavně únavu Venezuelanů z předchozí nerovnosti a nadšení pro nový sociální stát inspirovaný Simonem Bolívařem. Referendum obsahovalo dvě otázky, první z nich se ptala, zdali by mělo být svoláno ústavodárné shromáždění, druhá zjišťovala, zdali lid schvaluje způsob volby tohoto tělesa navrhnutý prezidentem Chávezem. Z jedenácti miliónu registrovaných voličů se referenda zúčastnilo 36,31 %⁴⁶, na první otázku odpovědělo kladně 92,4 % zúčastněných voličů, na druhou 86,5 % (Nohlen 2005: 566). Ačkoli pak ve volbách do ústavodárného shromáždění kandidovalo široké spektrum obyvatel, Chávezův systém jeho kandidátní listině zajistil 95 % křesel, přestože získal „jen“ 52 % hlasů. Následovalo období sporů mezi nově zvoleným Ústavodárným shromážděním a starými institucemi.⁴⁷ Chavéz nakonec nad starým systémem zvítězil, když v prosinci roku 1999 hlasovalo pro navrhnutou ústavu 71,8 % zúčastněných voličů. Volební

⁴⁵ Jednotlivé formy PPD v ústavě Venezuely rozebírá např. Welp a Serdült (2009). Možnost iniciovat referendum o různých otázkách má prezident, legislativa i občané, navíc jakékoli ústavní reformy musí být podrobeny i lidovému hlasování, což ve světových ústavách rovněž nemá obdoby (v Uruguayi a Kolumbii se toto pravidlo vztahuje jen na konkrétní situace).

⁴⁶ Výpočet je podíl započítaných hlasů na celkovém počtu reg. voličů. Přestože počty těchto dvou skupin Nohlen (2005) uvádí správně, z nevysvětleného důvodu uvádí volební účast 37,8 %.

⁴⁷ Mimo jiné např. rezignovala předsedkyně nejvyššího soudu, Cecilia Sosa Gomez. A to už v okamžiku, kdy nejvyšší soud přisoudil Ústavodárnému shromáždění větší pravomoci, než mu podle staré ústavy náležely. Více o tomto tématu viz McCaughan (2011).

účast přitom opět nebyla nijak zvlášť vysoká, v referendu hlasovalo 44,05 % registrovaných voličů⁴⁸ (Nohlen 2005: 567).

Volební účast ve Venezuele klesala s každými dalšími volbami, což by potvrdzovalo teorii O'Donnella a Schmittera (1986) a Kostadinové a Powera (2007) o únavě demokracie po prvních volbách od tranzice.⁴⁹ Ovšem trend, který představuje oscilace volební účasti ve venezuelských referendech (volební účast se v pozdějších referendech až na jednu výjimku zvýšila), tomuto vysvětlení odporuje. Mezi dvěma referendy v roce 1999 ve Venezuele Hugo Chávez dokázal ovládnout velkou část médií, díky populistické rétorice s národním apelem si vybudoval monopol pro sekuritizaci témat (McCoughan 2011). První „bolívarovská“ ústava od dob Bolívara dostala k volebním urnám o 8 % více voličů než referendum o tělese, které tuto ústavu sepsalo.

Ve Venezuelských parlamentních volbách byla ještě v osmdesátých letech poměrně vysoká volební účast (mezi 80 a 90 %), od devadesátých let až do roku 2010 nepřesahuje 60 %. Nejnižší volební účast v referendu byla v roce 2000, v němž se konaly i prezidentské a parlamentní volby⁵⁰ (Nohlen 2005: 567). To by mohl být argument proti zkušenosti z Uruguaye, kde jsou souběžné volby vždy navštěvovanější než nesouběžné. Zpochybnit by jej však mohl fakt, že referendum z roku 2000 ve Venezuele se konalo až pět měsíců po předchozích volbách a téma odvolání dosavadního vedení odborů nebylo tehdy stěžejní záležitostí. Vedle armády Hugo Chávez získal díky obsazení vedoucích postů svými lidmi i nekritickou podporu odborů a opozice pomalu začínala chápat

⁴⁸ Zajímavostí přitom je, že přestože se referendum konalo ještě ten samý rok jako referendum předchozí, klesl počet registrovaných voličů o více než 81 tisíc (Nohlen 2005: 567).

⁴⁹ Na jistou únavu demokracie by mohlo odkazovat porovnání stáří demokracie a volební účasti ve venezuelských referendech. Zatímco v letech 1999 a 2000 už se dala demokracie považovat za starou (referenda se odehrála 40 a 41 let po přechodu k demokracii), a volební účast zde byla nízká, po nástupu Cháveze a nastolení delegativní demokracii se volební účast v dalších referendech v průměru zvýšila o 31,24 %.

⁵⁰ Parlamentní volby roku 2000 zaznamenaly také velice vysoký podíl neplatných hlasů, 32 % všech odevzdaných hlasů nebylo započítáno (Nohlen 2005: 574). Neplatné hlasy jsou v Nohlenově pojetí zprůměrovaný výsledek pro všechny volené pozice a volební okrsky. Např. ve volbách mandátů pro indigenní obyvatelstvo byl podíl neplatných hlasů 72 % (Electoral observation, Venezuela 2000: general elections, 2002: 53).

způsob jakým chce Chávez reformovat společnost. V Uruguayi jsou referenda často iniciována občany, což již samo osobě podporuje volební účast, pokud se objeví iniciativa, která získá dostatečnou podporu, referendum je téměř vždy vypsané na stejný den jako všeobecné volby.

3.2. Referenda s nejnižší volební účastí

Paraguay zažila ve své historii jen tři referenda. První z nich v roce 1938 ukončilo válku s Bolívií o Chaco, zatímco Bolívie schválila mírovou dohodu v parlamentu, Paraguay (faktický vítěz války) o této dohodě vyhlásila *ad hoc* referendum.⁵¹ Válka s Bolívií pro Paraguay znamenala kromě zisku více než poloviny jejího dnešního území i definitivní porážku liberalismu. Na konci třicátých let už politiku ovládala armáda a José Felix Estigarribia v roce 1940 vytvořil novou ústavu centralizující moc a umožňující omezení individuálních svobod, kterou nechal schválit v referendu, ke kterému bohužel neexistuje mnoho dostupných dat (Nohlen 2005: 411-415).

Po dlouhé demokratické odmlce v roce 1992 Paraguay schválila novou ústavu. V žádném případě však nešlo o klidný přechod k demokracii. Paraguay čelila armádním pokusům o převrat, vraždám nejvyšších politických činitelů a nejrůznějším politickým konfliktům. Rozluka *Partido Colorado* (historicky dominantní konzervativní strana, která je silná i v současnosti) s armádou trvala v podstatě až do roku 2003. Demokratická ústava z roku 1992 však obsahovala zákaz volit občanům v zahraničí, čehož náprava byla předmětem prvního referenda po 71 letech. Prezident Fernando Lugo, jehož zvolení mělo domněle ukončit 61 let trvající vládu *Partido Colorado* (což se kvůli jeho impeachmentu nestalo), zamýšlel přistoupením k referendu posílit demokracii a volební účast. Paradoxně se tohoto referenda zúčastnilo nejméně voličů ze všech zkoumaných referend. Kromě toho, že Paraguayci na tento prostředek politické participace pravděpodobně

⁵¹ Války o Gran Chaco se účastnili i českoslovenští vojáci. Československá armáda propustila několik důstojníků v čele s generálem Plačkem, aby mohla současně zachovat neutralitu i post tuto posilu bolivijské armádě, která tehdy byla z velké části vyzbrojená československým arzenálem ze Zbrojovky Brno. Více viz Šnidl (2011).

zanevřeli (velký časový rozptyl mezi dvěma posledními referendy, dlouhé období nedemokracie), nízká míra urbanizace (58,71 %) ztěžovala proces komunikace informací mezi občany. Ačkoli internet v tomto období v Paraguayi byl průměrně svobodné médium (*internet censorship index* 1,32), jeho proliferace mezi občany byla nejnižší v regionu (24,76 % uživatelů v celkové populaci) ⁵² . Ztížené možnosti komunikace pravděpodobně jen podtrhly jeden z hlavních faktorů neúčasti. Pokud bychom předpokládali racionalitu paraguayského voliče, subjektivní hodnota tématu, o kterém se hlasovalo, je pro něj velice nízká. Prezident Lugo nedokázal občany přesvědčit o důležitosti zahraničních hlasů pro demokracii v Paraguayi. Referendum se rovněž konalo v mezidobí parlamentních a prezidentských voleb, naplno se tak projevil i efekt voleb druhého řádu.

Druhou nejnižší volební účast v referendech (ale i obecně nízkou volební účast) zaznamenává Guatemala, středoamerická země, jejíž politiku v klíkových momentech dvacátého století přímo či nepřímo ovlivňovaly Spojené státy americké. Kvůli časové souslednosti Guatemalské revoluce v roce 1944, levicovým reformám dvěma následujícími prezidentů Juana José Arévalo a Jacoba Arbenze, a přitvrzující se Studené válce, USA zosnovaly společně s guatemalskou oligarchií a armádou pod vedením Castillo Armase kontrarevoluci. Vláda Castillo Armase uspořádala hned v roce 1954 referendum, v němž podle této vlády pro prezidentství Castillo Armase hlasovalo 99,9 % zúčastněných voličů (Nohlen 2005: 318). Po několik desetiletí od této kontrarevoluce guatemalskou společnost rozkládaly boje mezi státem a guerillami. Guatemala se nevypořádala s válečnými zločinci ani po přechodu k demokracii, a tak je důvěra občanů ve státní instituce (včetně voleb) mezi nejnižšími v Latinské Americe (Nevitte, Cruz a Estok 2007).

Referendum v roce 1994 se konalo rok po neúspěšném sebe-puči prezidenta Jorge Serrano Elíase, který chtěl tímto způsobem vymýtit

⁵² Tento typ údajů poskytuje více organizací, mezi ty nejběžnější patří *International Telecommunication Union (ITU)*, *United Nations Population Division* nebo zde použitá databáze *World Bank* (2018d).

korupci. Referendum představovalo ústavní reformy, mimo jiné např. omezení délky mandátu poslanců parlamentu, a k volebním urnám přišlo 15,87 % registrovaných voličů. Toto referendum se konalo těsně po legislativních volbách, v roce 1999 se konalo druhé referendum, které už bylo souběžné s volbami parlamentními i druhým kolem voleb prezidentských (technicky se konalo 5 měsíců před všeobecnými volbami). Druhé referendum přilákalo opět nízké procento registrovaných voličů, 18,58 %. Přestože obě referenda se zabývala stěžejním tématem, ústavními reformami, ani v jednom nedošlo k výrazné volební mobilizaci. Důvodem by mohla být obecná demobilizace guatemalské společnosti. V Guatemale nejsou v dostatečné míře dodržovány volební principy (*electoral component index* 0,55 a 0,65 pro roky 1994 a 1999), a ačkoli zde existuje relativně malý počet efektivních stran (což by díky snazšímu utváření koalic mělo teoreticky volební účasti přispívat), politické strany zde nejsou dostatečně institucionalizované (*party institutionalization index* 0,295 v průměru let 1994 až 1999). Ve zkoumaném období se Guatemala potýkala s nízkou mírou vzdělanosti (65,43 % v průměru). Co ale ovlivňuje důvěru občanů ve státní instituce bezprostředně je subjektivní vnímání korupce. V Guatemale index korupce dlouhodobě ukazuje (ve zkoumaném období měl průměrnou hodnotu -1,41), jak zásadní problém to může znamenat. Také relativní chudoba zatěžuje možné náklady obyvatel pro volební účast, respektive omezuje dostupné zdroje.

3.3. Ambivalentní důkazy efektu souběžných voleb

Při podrobnějším zkoumání efektu souběžnosti voleb se dá zjistit, že existují dvě na první pohled nesourodé skupiny států, které argument buďto podporují nebo vyvracejí.

Jak již bylo zmíněno výše, referendum z roku 2000 ve Venezuele přilákalo malé procento registrovaných voličů (22,34 %). Stejně i Guatemala v roce 1999 dokázala zmobilizovat jen 18,58 %. A v komparativní perspektivě byla nízká volební účast i ve dvou kolumbijských referendech z roku 1990 (42,37 % a 22,03 %). Ačkoli mají tato čtyři referenda podobné hodnoty v rámci institucionálních a politických

proměnných, rozcházejí se v proměnných socioekonomických (což lze přisoudit dlouhodobému historickému vývoji demografie těchto států). Podobnost lze najít u subjektivního vnímání korupce (hodnoty tohoto indexu oscilují mezi -1,674 u venezuelského referenda z roku 2000 a 0,012 u referend v Kolumbii z roku 1990). Korupce je ale vysoká i v případě bolívijských referend (-0,584).

Co naopak skupinu těchto referend s nízkou účastí homogenizuje jsou vysoké míry cenzury internetu⁵³. Stejně pojitko lze najít i u skupiny referend s vysokou účastí, v bolívijských souběžných referendech v roce 2009 přišlo k volbám 90,24 % a 90,14 % registrovaných voličů, vysoká volební účast byla i při souběžných volbách v Uruguayi (viz tabulka 4). Přestože jsou ve zkoumaném období v Bolívii a Uruguayi⁵⁴ míry cenzury internetu stále poměrně vysoké, index nepřesahuje hodnotu 2 (která už by se dala hodnotit jako „svobodný internet“), při srovnání s ostatními latinskoamerickými státy je zde internet nejméně regulovaný.

TABULKA 4 Přehled souběžných referend

Země	Rok	Volební účast (%)	Cenzura internetu
Guatemala	1999	18.58	0.89
Kolumbie	1990	42.37	N/A
Kolumbie	1990	22.03	N/A
Venezuela	2000	22.34	0.34
Bolívie	2009	90.24	1.39
Bolívie	2009	90.14	1.39
Uruguay	1994	91.5	N/A
Uruguay	1994	91.5	N/A
Uruguay	1999	91.78	1.54
Uruguay	1999	91.78	1.54
Uruguay	2009	89.88	1.54
Uruguay	2009	89.88	1.54
Uruguay	2014	90.53	1.71

Zdroj: Volební instituty jednotlivých zemí a V-Dem.

⁵³ Ke kolumbijským referendům z roku 1990 k tomuto sice chybí data (kvůli tomu, že v té době ještě Kolumbie nebyla připojena k internetu), nicméně v pozdějších letech (2003 a 2016) Kolumbie vykazuje jednu z nejvyšších měr cenzury internetu a současně i nízkou volební účast (26,62 % a 37,43 % posloupně).

⁵⁴ V roce 1994 pro Uruguay chybí data ze stejného důvodu jako u dvou kolumbijských referend.

Nutno dodat, že tato korelace neukazuje přímou kauzalitu, spíše ilustruje obecnější vliv, který už by jistou spojitost naznačovat mohl. Čím svobodnější je společnost (i v rámci internetové svobody), tím větší motivaci mají voliči k hlasování v referendech. Ilustrativním příkladem dokazujícím tuto souvislost je Uruguay, země s jednou z nejvyšších volebních účastí a s nejvyšším počtem referend vůbec.

3.4. Referenda s nejvyšší volební účastí

Ještě vyšší volební účast u PPD než v Uruguayi vykazují dvě chilská referenda z roku 1988 (97,61 %) a 1989 (93,72 %). Referendum o setrvání v úřadu Augusta Pinocheta v roce 1988 bylo vyvrcholením únavy autoritářského režimu a zlomovým okamžikem pro chilský návrat k demokracii. Referendum se odehrálo ještě za diktatury, kromě chilského volebního institutu mu ale dohlížela i velká skupina zahraničních hodnotitelů a tisícovky novinářů po celém světě. *Instituto Nacional Democrata para Asuntos Internacionales* (Národní demokratický institut pro mezinárodní záležitosti) pod vedením Augusta Suáreze konstatoval, že referendum se odehrálo v demokratickém duchu a dodrželo pravidla demokratické volební soutěže (Suárez et al. 1989: 67-69).⁵⁵ Cílem této instituce bylo mimo jiné zajistit, aby chilský režim přijal výsledky referenda a respektoval rozhodnutí voličů. Prodloužení Pinochetovy vlády odmítlo 54,95 % zúčastněných voličů (Suárez et al. 1989: 62-63).

Chilský přechod k demokracii byl obzvláště specifickým procesem, mezinárodní pozorovatelé se podívovali Pinochetovu rozhodnutí podrobit autoritářský režim testu v demokratickém referendu. Suárezova skupina tvrdí, že Pinochet jednoduše podcenil vliv opozice, která aktivizovala v kampani před referendem veškeré zdroje a dokázala se sjednotit (Suárez et al. 1989: 23-32). Opozice se rozhodla podpořit participaci v referendu, protože „se předpokládalo, že triumf „ne“ by mohl totálně změnit politickou dynamiku“ (Suárez et al. 1989: 21). Což se také stalo,

⁵⁵ Což se silně rozchází s agregovanými daty pro tehdejší Chile. Její *electoral component index* byl druhý nejnižší ze všech zkoumaných případů (0,17), existovala vysoká nerovnost (GINI 54,5) a index občanské společnosti dosahoval jen 0,19 (v žádném zkoumaném případě nebyl nižší).

všechny atributy demokratické společnosti se po roce 1988 až obdivuhodně rychle vyšplhaly na vysokou úroveň. Roztříštěný pluralismus (v Chile na konci Pinochetovy vlády existovalo 13,27 efektivních parlamentních stran) se postupně stabilizoval, Chileané našli nejefektivnější cestu k zotavení demokratických institucí, přestože se tento proces odvíjel v ústavním nastavení z roku 1980, rozsáhlá ústavní reforma potvrzená dalším referendem v roce 1989 umožnila rozvoj demokracie. Při 93,72 % volební účasti hlasovalo pro reformy 91,3 % voličů (Nohlen 2005: 268).⁵⁶

Přestože se obě poslední chilská referenda odehrávala prakticky v diktatuře, voliči v nich měli možnost vyjádřit nesouhlas s autoritářskou vládou, který (v případě referenda 1988) využili.⁵⁷

Vysokou průměrnou volební účast má i Bolívie (82,09 %). Mimo kumulované referendum z roku 2009, o kterém již byla zmínka (a v němž byla nejvyšší volební účast ze všech bolivijských referend), byla vysoká volební účast i v ostatních referendech⁵⁸. Bolivijci v roce 2016 (ve velice odlišných podmínkách) hlasovali o podobné věci jako Chileané o 28 let dříve. Mohutná kampaň provázela i tyto volby, Bolivijci nakonec poměrem 51,3 % ku 48,7 % odmítli povolit prezidentovi Moralesovi další prezidentskou kandidaturu. Obdobně těsný výsledek byl zaregistrován i v referendu z roku 2006, v němž se hlasovalo o politické autonomii departamentů, a kterého se účastnilo i srovnatelné procento registrovaných voličů, 84,51 %. Díky zkušenosti z Bolívie můžeme vyvrátit předpoklad, že jedním z hlavních faktorů ovlivňujících volby jsou socioekonomické proměnné. Ledaže by byl tento argument postaven tak,

⁵⁶ Detailnější a vyčerpávající analýzu chilských všeobecných voleb z roku 1989 a následného faktického přechodu k demokracii nabízí například Alan Angell a Benny Pollack (1990). Autoři zde rozvádějí šikovné volební inženýrství pravicových stran. Součástí reformy z roku 1989 byla i volební reforma, díky které si strany na pravé části spektra udržely relativně velký vliv, přestože jejich reálná volební podpora byla podstatně nižší (Angell a Pollack 1990: 2-5). Tento většinový (binominální) systém fungoval až do nedávné reformy v roce 2015, pravice ale i nadále zůstala silná, což dokazuje i zvolení Sebastián Piñery chilským prezidentem v roce 2017 (a fakticky i jeho předchozí mandát ještě před reformou v roce 2009, respektive 2010).

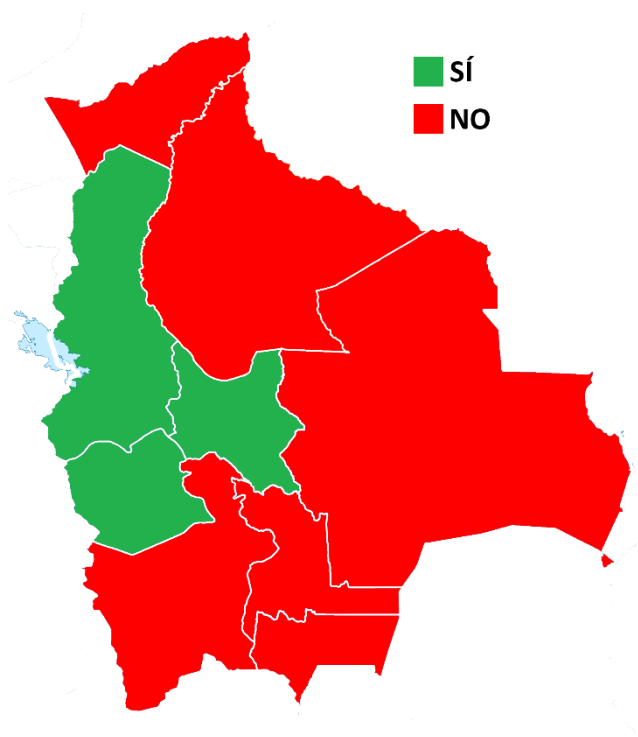
⁵⁷ Podobně jako v Uruguayi v roce 1980. Zde byla volební účast 86,86 % (Altman 2014: 180).

⁵⁸ S výjimkou referenda z roku 2004, jehož se účastnilo 59,9 % registrovaných voličů, a ve kterém byl i velký poměr neplatných hlasů, téměř čtvrtina.

že volební účast stimuluje vysoká i nízká ekonomická úroveň, a jen jakási střední úroveň těchto ukazatelů participaci naopak utlumuje.⁵⁹ Je tedy opět na místě hledat souvislosti v širším spektru možností.

V roce 2016 se v Bolívii objevila vysoká míra internetové cenzury (0,6)⁶⁰. Výsledek hlasování ilustruje dlouhodobý trend bolívijské politiky, totiž geografické hlasování (viz obrázek 2) tzv. *Media Luna* („Půlměsíc“).⁶¹

OBRÁZEK 2 Geografie výsledků bolívijského referenda 2016

Zdroj: Electoral Geography 2.0

Ačkoli tento efekt není v bolívijské politice žádným překvapením, vypjatá kampaň a těsný konečný výsledek způsobil Moralesovi jisté krátkodobé potíže.⁶² Díky vypjaté politické situaci dochází v Bolívii k větší volební mobilizaci. Bolívie má ale dlouhodobě aktivní občanskou společnost, její *civil society index* v roce 2016 narostl na 0,96, což je nejvyšší výsledek ze

⁵⁹ Kterýžto nabízí Benjamin Radcliff (1992).

⁶⁰ Do této doby byl internet v Bolívii poměrně svobodný (1,39).

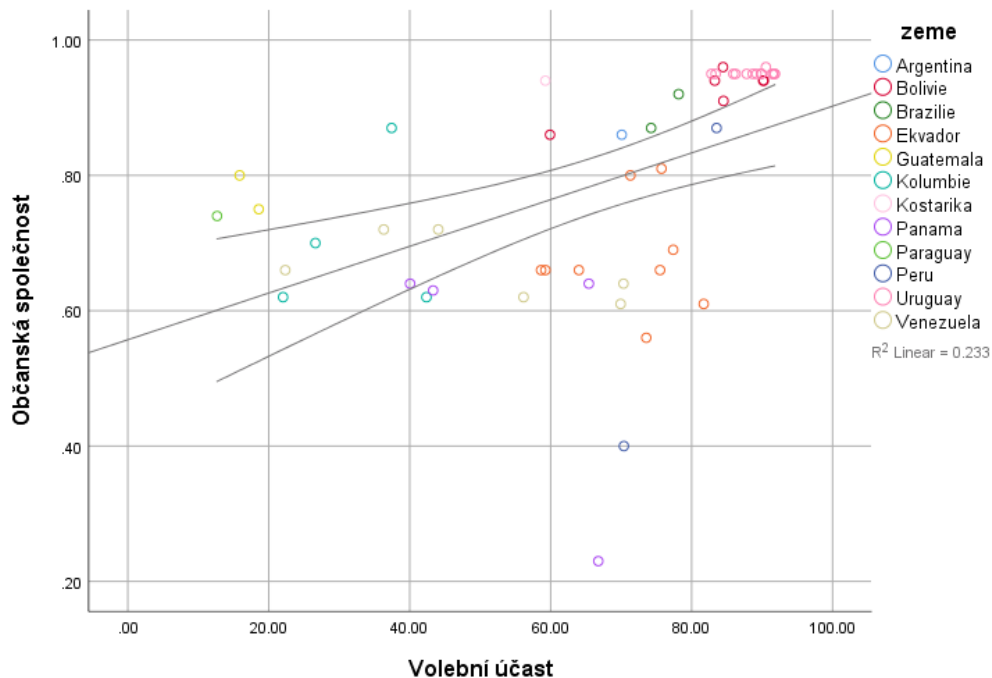
⁶¹ Departamenty Santa Cruz, Beni, Pando a Tarija konstituují největší opozici vůči vládě Eva Moralese. Tuto regionální štěpící linii popisuje např. Miguel Centellas (2009).

⁶² Vzhledem k povaze vlády Eva Moralese je tento eufemismus na místě. *Tribunal Supremo de Justicia* (Nejvyšší soud) v prosinci 2017 rozhodl, že se omezení počtu mandátů nevztahuje na veřejné funkce. Rozhodnutí je „výjimkou“ z ústavy a fakticky ruší výsledek referenda 2016 (Blair 2017).

všech států za celé zkoumané období. A právě možnosti a schopnosti sebe-organizace bolivijské společnosti ji pojí s Uruguayí.

V Grafu 3 je naznačená souvislost mezi indexem občanské společnosti a volební účastí. Kvůli specifičnosti chilských referend (lze předpokládat, že přiřazené hodnoty chilské společnosti v daných proměnných byly zkresleny formálním nastavením tehdejšího státního režimu) jsou z grafu vyloučeny. Vyřazeno kvůli chybějícím datům bylo i referendum z Belize roku 2008. Pokud by byly vyloučeny i další odchýlné případy, o kterých byla zmínka výše, vztah by byl těsnější.

GRAF 3 Občanská společnost a volební účast

Zdroj: jednotlivé volební instituty a V-Dem.

Kromě dvou odchýlných případů referenda z Panamy z roku 1983 a z Peru z roku 1993 data vykazují souvislost. V pravém horním rohu grafu jsou pochopitelně nakupena referenda Uruguaye a Bolívie.

PPD v Uruguayi jsou častým předmětem jednopřípadových studií. Altman (2011) tvrdí, že je to opodstatněné třemi důvody: v Uruguayi existuje a užívá se celé řady druhů PPD; její stranický systém je jasně rozdělen podle klasického pravolevého spektra (což není v mnoha zemích Latinské Ameriky běžné); a posledním důvodem je právě četnost konání referend (Altman 2011: 140). Díky dlouhé demokratické tradici se

v Uruguayi formalizovaly instituce, které umožňují Uruguaycům kontrolovat téměř všechny důležité národní politické procesy. Tyto instituce, PPD, přetrvávají ve formální i neformální rovině ústavního pořádku i přes jeho časté revize. Uruguayská společnost si naopak zvykla mnoho reforem skrz PPD přímo iniciovat.

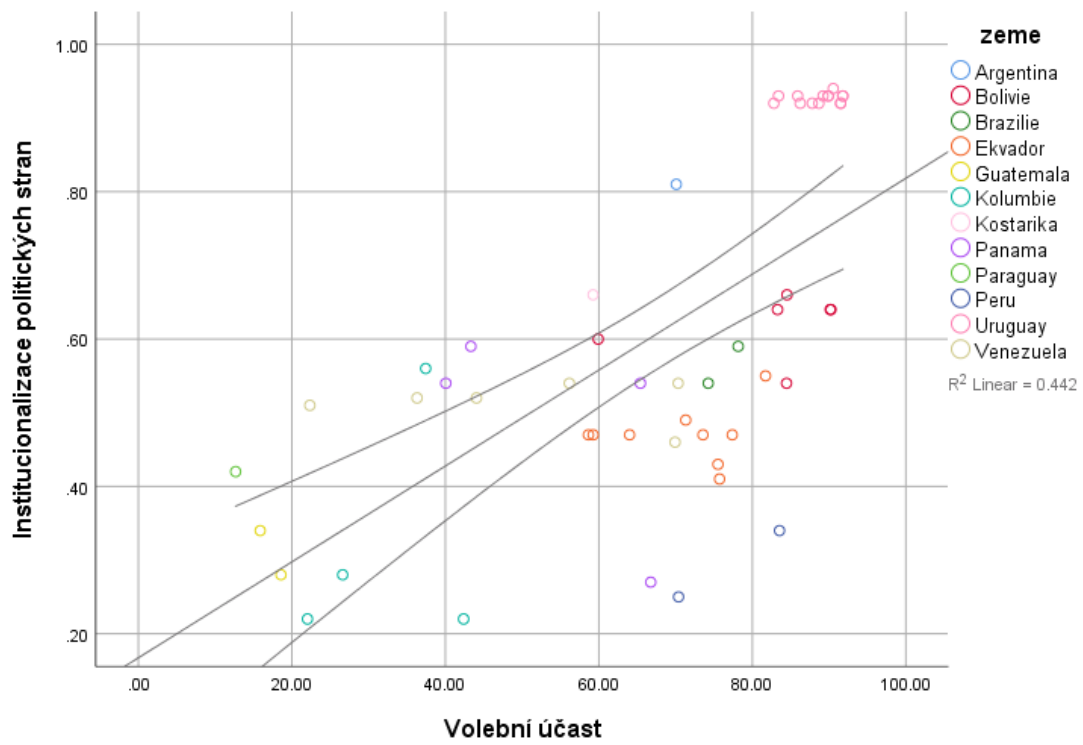
David Altman (2011) nabízí empirické důkazy k normativním tvrzením Alicie Lissidini (2011). Altman dokazuje, že uruguayská společnost hlasuje v referendech konzistentně s jejich stranickou identifikací (Altman 2011: 147-161). V pozitivních demokratických podmínkách si politické strany poradily s výzvou vertikální zodpovědnosti, kterou představují PPD. Altman zkoumá důvody, proč se v referendech voliči rozhodují způsobem, jakým se rozhodují. Předmětem příčinného usuzování v této části diplomové práce je ověřit vliv institucionalizace politických stran na volební účast, a pokud bychom měli uvažovat stejným způsobem jako Altman, můžeme prohlásit, že index institucionalizace stran s volební účastí poměrně silně koreluje (viz Rovnice 1). Z Grafu 4 jsou opět vyloučeny případy referend v Chile a Belize, a navíc i referendum z roku 1980 z Uruguaye, pro které chyběla data.

ROVNICE 1 Pearsonův korelační koeficient

$$r = 0.431, n = 57, p = 0.001$$

Grafu 4 vylučuje výše zmíněné případy, a proto je korelační koeficient v něm mírně vyšší než v rovnici 1. Relativně velký počet odlehlých hodnot naznačuje, že tato souvislost nebude průkazná sama o sobě. Ačkoli se z těchto statistik nedají vytvářet soudy o individuálních motivacích, obecně lze říci, že institucionalizovanější politické strany alespoň částečně mobilizují voliče nejen ve volbách parlamentních a prezidentských ale i v referendech.

GRAF 4 Institucionalizace politických stran a volební účast

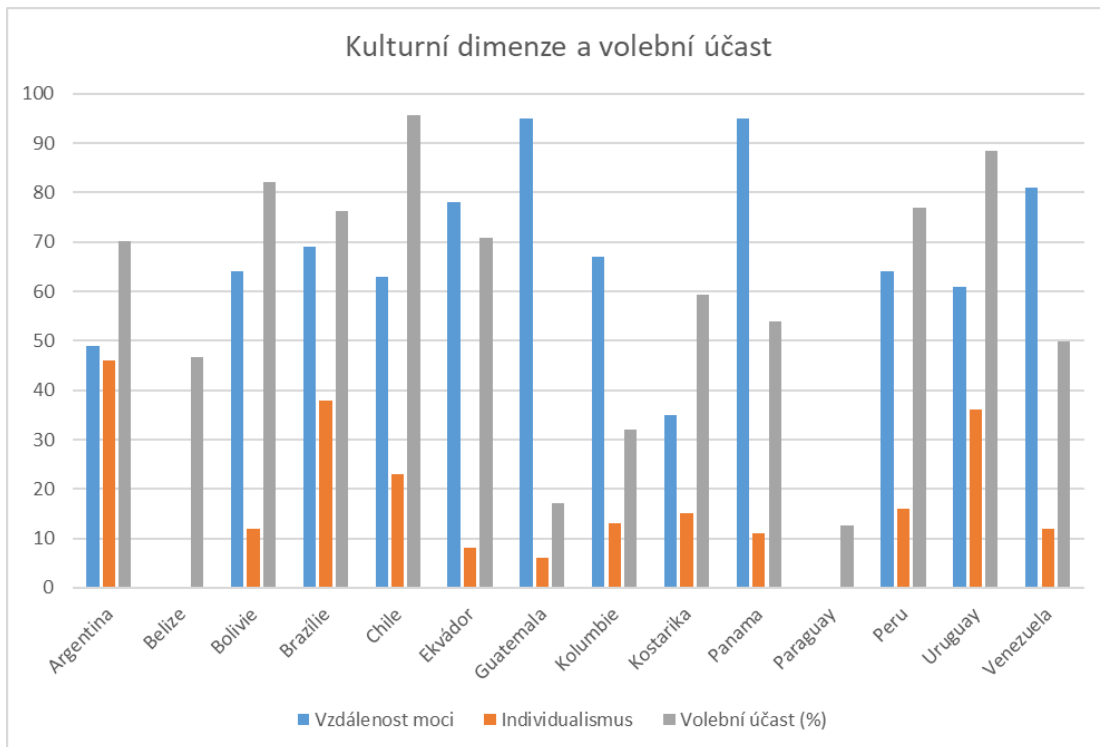
Závěr

V předmluvě knihy *Referendums around the World. The Continued Growth of Direct Democracy* editované Mattem Qvortrupem píše David Butler následující: „pro každou generalizaci ohledně referend existuje protipříklad“ (Qvortrup 2014b: ix). Přestože je Latinská Amerika díky jazykovým, kulturním i politickým shodnostem poměrně homogenní region, zmíněná citace platí i zde. Zkoumání národních zkušeností s prvky přímé demokracie osvětluje některé stránky této instituce, nicméně komplexnost matice obsahující všechny proměnné s vlivem na volební účast (nebo jiné aspekty PPD) neumožňuje stoprocentní sebevědomí při její interpretaci (což je pochopitelně dilema téměř každého sociálněvědního výzkumu). Metodologický přístup navržený v této práci umožňuje díky kombinaci kvantitativní statistiky a kvalitativní inference alespoň malou dávku sebejistoty při zkoumání determinant volební účasti v referendech v Latinské Americe.

Úvodní kapitoly práce představovaly alternativy teorií, které mohou sloužit pro vysvětlování volební účasti obecně. Všechny zmíněné koncepce byly podrobeny empirickému testování, a i když se některé průkazně osvědčily, absolutní dominanci nelze přiznat žádné. Teorie racionální volby, která stojí v epicentru teorie zdrojů, se zakládá na metafyzické představě lidské racionality. Tato teorie, která načrtla jedny z prvních mantinelů výzkumu volební účasti, stojí v různé míře i za ostatními explanačními teoriemi. Subjektem teorie racionální volby je individuum, jehož chování se předpovídá podstatně hůře než chování skupiny. Oba tyto subjekty ovšem disponují sadou charakteristik, které jejich rozhodování determinuje. Logickou úvahou lze dospět k hypotéze, že ekonomické zdroje hrají v tomto rozhodovacím procesu velkou roli. Empirie založená na latinskoamerickém kulturním prostoru tuto hypotézu nepotvrdila. Přestože byl tento region o pár řádků výše označen za

homogenní, srovnání například pomocí kulturních dimenzí Geerta Hofsteda odhaluje velkou míru rozmanitosti.⁶³

GRAF 5 Národní srovnání dvou kulturních dimenzí a volební účasti v referendech

Zdroj: Hofstede a kol 2010, jednotlivé volební instituty.

Proměnné, které se v rámci teorie zdrojů používají vcelku často, se neukázaly být vhodné pro vysvětlení variací ve volební účasti v latinskoamerických referendech. Na agregované úrovni tedy nezáleží, zda je zkoumaná společnost bohatá, chudá, nerovná, průměrně vzdělaná nebo urbanizovaná, i když vzdělání vykazovalo malou míru signifikance v regresním modelu (a i s urbanizací větší míru v „obyčejné“ pearsonově korelaci), který kontroloval *dummy* proměnnou Chile. Proměnné by pravděpodobně byly vlivnější, pokud by ve výzkumu byla zahrnuta individuální data, nelze proto jejich efekt zcela vyloučit.

⁶³ Přestože jsou zde data Geerta Hofsteda uvedeny jen pro ilustraci, dvě kulturní dimenze, vzdálenost moci a individualismus, byly otestovány i pomocí regrese. Ta (ačkoli se obě dimenze ukázaly být významnými vysvětlujícími proměnnými) není součástí prezentovaného modelu v kapitole 2., neboť s těmito daty nelze provést diachronní srovnání. Každopádně některé proměnné, zařazené mezi ty kulturní, vykazují evidentní vliv (více viz níže nebo kapitola 2.).

Strukturální funkcionalismus je poněkud obecnější teoretický přístup. Instituce, které spadají do množiny konceptů, které patří do této teorie, na volební účast mají vliv. V literatuře frekventovaně akcentovaná volební povinnost má největší (pozitivní) vliv na volební účast. Teoretici, kteří se zabývají vlivům institucionálního nastavení na variace ve volební účasti, nezřídka definují ideální systémové kroky ke zvýšení volební účasti. Například poměrný systém přepočítávání hlasů na mandáty může k takovému zvýšení vést díky tomu, že propadává méně hlasů a voliči mají větší jistotu, že jejich rozhodnutí bude mít alespoň nějaký dopad. Tento efekt se pochopitelně v rámci referendum zkoumat nedá. Všechny hlasy jsou v každém jednotlivém hlasování započteny a rozhodnutí je buďto přijato nebo odmítnuto. Účinek, který se naopak zkoumat dá, předpokládá teorie voleb druhého řádu.⁶⁴ Pro efekt souběžnosti klasických voleb a referendum jsou (věrně citátu z úvodu kapitoly) ambivalentní důkazy. Lze zde jen konstatovat, že ačkoli tento efekt může hrát pro volební účast roli, pravděpodobně není kauzální a v tomto vztahu působí ještě další zprostředkující proměnné. Už s větší jistotou můžeme předpokládat zvýšenou volební účast v případě, že dané referendum bude obrazně součástí volebního lístku klasických voleb.

Poměrně významně koreluje volební účast s institucionalizací stranického systému. Tento vztah se oproti očekávání v regresi neukázal být signifikantní, byl proto podroben další diskuzi. Po úvaze lze předpokládat, že pokud si chtějí politické strany udržet funkci i ve společnosti, která se začíná více orientovat na PPD, musí zaujímat postoj i k otázkám referendum a mobilizovat pro obhajobu svého názoru voliče. Toto pochopitelně zvládají lépe etablované a institucionalizované strany.

Zásadní otázkou pro různé aspekty fungování demokracie je i podoba demokratického vývoje v dané zemi. Zejména vývoj společnosti po přechodu k demokracii může mít značný vliv na funkcionalitu institucí typu voleb. Asi nejméně zpochybňovaná teoretická shoda panuje v tom,

⁶⁴ Jako jedni z prvních tento koncept představili Karlheinz Reif a Hermann Schmitt (1980), kteří zkoumali volební účast v prvních volbách do Evropského parlamentu z roku 1979.

jaký politický systém je pro volební účast vhodný. To, že některé autoritářské a totalitní systémy pravidelně falšovaly volební výsledky, znemožňuje spolehlivou komparaci. Demokratické státy už ale mají rozlišitelné kvality, podle nichž lze alespoň do malé míry objektivně hodnotit jejich výkon. Svobodnější společnosti statisticky volí ve větší míře, minimálně v referendech. To je dáno i tím, že do modelů tohoto výzkumu byla zahrnuta uruguayská referenda, která v mnoha případech iniciují právě občané, kteří svou svobodu k vyvolání lidového hlasování berou skutečně aktivně.

Podobný efekt lze sledovat i v případě proměnné občanská společnost. Ta měří aktivitu různých nevládních organizací a hodnotí podmínky, které stát pro společnost v tomto ohledu vytváří. V regresi se rozvinutější občanská společnost neukázala být faktorem přispívajícím k vyšší volební účasti. Je možné, že pokud by v tomto případě byl kontrolován vliv Guatemaly, což je v rámci této korelace silně deviantní případ (průměrná volební účast 17,22 %, průměrný *civil society* index 0,775), t-hodnota by byla signifikantní. Občanská společnost každopádně manifestuje svoji sílu ve volbách jen v případě, že jsou v daném státě volby vnímány jako relevantní prostředek demokratického rozhodování. To se ukazuje na případech Bolívie a Uruguaye.

Na pomezí politických a kulturních faktorů leží vliv internetu. Pro operacionalizaci tohoto výzkumu byla vybrána cenzura internetu. Ta dokáže lépe vyjádřit stěžejní funkci nových médií, tedy komunikaci informací. Internet je na pomezí posledních dvou přístupů, protože sociální kapitál (což je kvalita občanské společnosti) vzniká i pomocí proliferace komunikačních sítí typu internetu.⁶⁵ Sociální média jsou pochopitelně i kulturním fenoménem moderní doby. Každopádně efekt internetové cenzury na volební účast v referendech je statisticky prokazatelný a celkově negativní. Jeho velikost je možné zkoumat až od

⁶⁵ Vliv sociálních sítí na volby sleduje např. Christine B. Williams a Girish J. Gulati (2009). Konkrétně zkoumají typy kandidátů do amerického Kongresu, kteří si personalizovali Facebookové profily, a vliv interakcí na těchto profilech na jejich volební podporu. Vliv sociálních médií na krizové okamžiky vývoje společnosti, konkrétně na tzv. Arabské jaro zkoumá Pippa Norris (2012). A ačkoli tento vliv považuje za prokazatelný, upozorňuje, že by jej zároveň nikdo neměl přeceňovat (Norris 2012: 16-17).

připojení dané země k síti, a ještě lépe od doby, kdy si státy uvědomily moc internetu a začaly se jej snažit alespoň částečně ovládnout. Budoucí výzkumy by se měly, pokud chtějí zůstat relevantní, zabývat i tímto fenoménem.

Klasický koncept význačnosti voleb operuje s mediálním zájmem. Výzkum prezentovaný v této diplomové práci subjektivní důležitost pojal tematicky. Kvantifikovaná podoba této proměnné se však neukázala být prokazatelně významná pro volební účast. I když národně některá témata působí na volební účast pozitivněji než jiná, komparativní perspektiva nevykazuje výraznější souvislost. Subjektivní důležitost (nebo také význačnost) referendum se dá retrospektivně posuzovat i na těsnosti výsledků voleb. Samozřejmě jen v případě, že platí předpoklad o racionalitě voličů. Pokud jsou volby těsnější, hlas jednotlivce má větší váhu a občan je více motivován využít svého hlasovacího práva. Ačkoli Pearsonův korelační koeficient naznačuje, že by tento předpoklad mohl platit i pro referenda, regrese vztah nepotvrdila (model zahrnující tuto proměnnou nebyl v práci z úsporných důvodů prezentován).

Koncipovat kulturní proměnnou korupce jako subjektivní vnímání systémové korupce (hlavně ve státních orgánech, úřadech atd.) se ukázalo být statisticky přínosné. Ne však ve zcela očekávaném směru. Nižší korupce neprodukuje větší volební účast. Možných vysvětlení tohoto výsledku je několik. Systémová korupce může být v některých latinskoamerických společnostech tak zakořeněná neformální instituce, že již nenese výrazně negativní konotace. Je zkrátka vnímaná jako běžná součást života a volební účast determinují spíše jiné proměnné. Alternativní vysvětlení, které by částečně pokrylo i směr kauzality (který naznačoval, že naopak vyšší korupce produkuje větší volební účast), je založené jednom z projevů korupce, což je kupování hlasů. Nárazovou změnu ve volební účasti by to vysvětlovat mohlo. Ani pro jednu z výše uvedených možností neexistuje solidní teoretický základ. Výsledný regresní koeficient je pravděpodobněji (jak již bylo napsáno v kapitole 2.) výsledkem statistické chyby.

Demokratická tradice byla součástí hlavní hypotézy. Očekávaný vliv se neukázal být statisticky významný, i když při velké abstrakci se dá za projev demokratické tradice považovat i míra institucionalizace stranických systémů. Díky dynamice latinskoamerických společností lze předpokládat, že sociální fenomén voleb podléhá spíše kontextuální mobilizaci (právě skrz politické strany a hnutí).

Kontextuální mobilizace je souhrn činností, které provádí politické strany (ale i jednotlivci nebo neziskové organizace) za účelem prosazení jejich zájmu. Agregovaná data nabízejí pohled na volební účast, která je podmíněná vnějšími impulzy na lidské rozhodování. Nelze tedy jednoznačně říci, jak velkou část tohoto rozhodnutí konstituuje v případě referend demokratická tradice nebo samotné téma. Na druhou stranu ta část variace volební účasti, která je spojená se skupinovým rozhodováním, je podmíněná schopností mobilizace společnosti. Nejvhodnější způsob zkoumání volební účasti v referendech je koncept založený na instrumentální motivaci Marka N. Franklina (2001), který oproti jeho modelu nahrazuje teorii zdrojů (která se v prostředí referend Latinské Ameriky neosvědčila) za jiné politické a institucionální příčiny.

Tato diplomová práce je členěná podle klasického schématu. Úvodní kapitoly představily teoretické přístupy používané pro výzkum daného předmětu a metodologie, které tento výzkum umožňují. Následuje přehled dostupné literatury k tématu. Sada proměnných užitá v regresní analýze se zakládá na průniku konceptů užívaných v této literatuře a logických možností zkoumání PPD. Kapitola 2. je věnována interpretaci regresních modelů a korelací. Ze statistického výzkumu vzešly najevo některé očekávané výjimky, které jsou coby odchylné případy rozebrány v kapitole 3. Závěr všechny poznatky shrnuje a navrhuje další diskuzi. Prameny a literatura poskytují přehled použitých zdrojů.

Hlavním přínosem zde je model výzkumu, který nabízí k dalšímu zkoumání již otestované teoretické koncepty, které se zabývají volební účastí. Na referenda se dá aplikovat jen zlomek „tradičních“ vysvětlujících proměnných.

Prameny a literatura

Prameny:

BORMANN, Nils-Christian a Matt GOLDBER. 2013. "Democratic Electoral Systems Around the World, 1946-2011." *Electoral Studies* 32: 360-369.

Cámara Nacional Electoral [online]. Ciudad Autónoma de Buenos Aires: Cámara Nacional Electoral, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <https://www.electoral.gov.ar/>.

Centro Uruguay Independiente. 1989. *Referendum '89 (Ley de Caducidad): Resultados, opiniones y análisis* [online]. Dostupné z: <http://www.uc.org.uy/d0401f.htm>.

Consejo Nacional Electoral [online]. Bogotá: Consejo Nacional Electoral, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://www.cne.gov.co/>.

Consejo Nacional Electoral [online]. Caracas: Consejo Nacional Electoral, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://www.cne.gov.ve/web/index.php>.

Consejo Nacional Electoral [online]. Quito: Consejo Nacional Electoral, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://cne.gob.ec/es/>.

Corte Electoral [online]. Montevideo: Corte Electoral, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://www.corteelectoral.gub.uy/gxpsites/page.aspx?3,0,0>,

COPPEDGE, Michael, John GERRING, Staffan I. LINDBERG, Svend-Erik SKAANING, Jan TEORELL, David ALTMAN, Michael BERNHARD, M. Steven FISH, Adam GLYNN, Allen HICKEN, Carl Henrik KNUTSEN, Joshua KRUSELL, Anna LÜHRMANN, Kyle L. MARQUARDT, Kelly MCMANN, Valeriya MECHKOVA, Moa OLIN, Pamela PAXTON, Daniel PEMSTEIN, Josefina PERNES, Constanza Sanhueza PETRARCA, Johannes von RÖMER, Laura SAXER, Brigitte SEIM, Rachel SIGMAN, Jeffrey STATON, Natalia STEPANOVA, and Steven WILSON. 2017a. "V-Dem [Country-Year/Country-Date] Dataset v7.1" Varieties of Democracy (V-Dem) Project.

COPPEDGE, Michael, John GERRING, Staffan I. LINDBERG, Svend-Erik SKAANING, Jan TEORELL, David ALTMAN, Michael BERNHARD, M. Steven FISH, Adam GLYNN, Allen HICKEN, Carl Henrik KNUTSEN, Kyle L. MARQUARDT, Kelly MCMANN, Valeriya MECHKOVA, Pamela PAXTON, Daniel PEMSTEIN, Laura SAXER, Brigitte SEIM, Rachel SIGMAN, and Jeffrey STATON. 2017b. "V-Dem Codebook v7.1" Varieties of Democracy (V-Dem) Project.

Elections and Boundaries Commission [online]. Belmopan: Government of Belize, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://www.elections.gov.bz/>.

Electoral observation, Venezuela, 2000: general elections. 2002. Washington, D.C: General Secretariat, Organization of American States. ISBN 0827044801.

Electoral Geography 2.0. [online]. Alex Kireev. 2018 [cit. 2018-04-15]. Dostupné z: <https://www.electoralgeography.com/new/en/countries/b/bolivia/bolivia-constitutional-referendum-2016.html>.

Jurado Nacional de Elecciones [online]. Lima: Jurado Nacional de Elecciones, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://portal.jne.gob.pe/portal>.

Justicia Electoral, República del Paraguay [online]. Asunción: Justicia Electoral, República del Paraguay, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://tsje.gov.py/>.

Oficina Nacional de Procesos Electorales [online]. Lima: Oficina Nacional de Procesos Electorales, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <https://www.web.onpe.gob.pe/>.

Órgano Electoral Plurinacional [online]. La Paz: Órgano Electoral Plurinacional, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <https://www.oep.org.bo/>.

SEDLAC (CEDLAS y Banco Mundial). 2017. *Inequality* [Data file]. Dostupné z: <http://www.cedlas.econo.unlp.edu.ar/wp/estadisticas/sedlac/>.

Servicio Electoral de Chile [online]. Santiago de Chile: Servicio Electoral de Chile, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <https://www.servel.cl/>.

SUÁREZ, Adolfo et al. 1989. *La Transición Chilena hacia la Democracia. El Plebiscito Presidencial de 1988*. Instituto Nacional Democrata para Asuntos Internacionales. Washington D.C. Dostupné z: https://www.ndi.org/sites/default/files/257_cl_transition_spa.pdf.

Tribunal Calificador de Elecciones de Chile [online]. Santiago de Chile: Tribunal Calificador de Elecciones de Chile, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://www.tribunalcalificador.cl/>.

Tribunal Contencioso Electoral del Ecuador [online]. Quito: Gobierno Nacional de la República de Ecuador, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://www.tce.gob.ec/>.

Tribunal Electoral [online]. Panamá: Tribunal Electoral, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://www.tribunal-electoral.gob.pa/>

Tribunal Superior Eleitoral [online]. Brasília/DF: Tribunal Superior Eleitoral, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://www.tse.jus.br/>.

Tribunal Supremo de Elecciones [online]. San José: Tribunal Supremo de Elecciones, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://www.tse.go.cr/>

Tribunal Supremo Electoral [online]. Ciudad de Guatemala: Tribunal Supremo Electoral, 2018 [cit. 2018-04-08]. Dostupné z: <http://www.tse.org.gt/>.

UNU-WIDER. 2017. *World Income Inequality Database (WIID3.4)* [Data file]. Dostupné z: <https://www.wider.unu.edu/database/world-income-inequality-database-wiid34>.

WORLD BANK. 2018a. World Development Indicators. *GDP growth (annual %)* [Data file]. Dostupné z: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=ZJ>.

WORLD BANK. 2018b. World Development Indicators. *Literacy rate, adult total (% of people ages 15 and above)* [Data file]. Dostupné z: <https://data.worldbank.org/indicator/SE.ADT.LITR.ZS?locations=ZJ>.

WORLD BANK. 2018c. World Development Indicators. *Urban population* [Data file]. Dostupné z: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.URB.TOTL?locations=ZJ>.

WORLD BANK. 2018d. World Development Indicators. *Individuals using the internet (% of population)* [Data file]. Dostupné z: <https://data.worldbank.org/indicator/IT.NET.USER.ZS?locations=ZJ>.

Internetové zdroje:

FORD, Bryan. 2002. “Delegative democracy” *brynosaurus.com* [online] [cit. 2017-06-12]. Dostupné z: <http://www.brynosaurus.com/deleg/deleg.pdf>.

Občanský návrh zákona o celostátním referendu. *Funkční referendum* [online]. 2018 [cit. 2018-03-14]. Dostupné z: <http://www.funkcnireferendum.cz/2016/04/27/obcansky-navrh-zakona-o-celostatnim-referendu/>.

ŠNÍDL, Vladimír. 2011. “Zapomenuté vojenské mise československé armády” *Ekonom* [online]. 14. 7. 2011, [cit. 2018-04-14]. Dostupné z: <https://m.ihned.cz/ekonom/c1-52293190-zapomenute-vojenske-mise>.

Literatura:

AGUILAR, Edwin E. a Alexander C. PACEK. 2000. “Macroeconomic conditions, voter turnout, and the working-class/economically disadvantaged party vote in developing countries” *Comparative Political Studies*, 33(8), 995-1017.

ALDRICH, J.H. 1993. “Rational choice and turnout” *American journal of political science*, pp.246-278.

ALMOND, Gabriel A. a Sidney. VERBA. 1989. *The civic culture: political attitudes and democracy in five nations*. [New ed.]. Newbury Park, Calif.: Sage Publications, 1989. ISBN 0803935587.

ALTMAN, David. 2005. "Democracia directa en el continente americano: ¿autolegitimación gubernamental o censura ciudadana?" *Política y Gobierno*, [online] XII (2), pp.203-232. [cit. 2018-01-20] Dostupné z: <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=60327291001>.

ALTMAN, David. 2008. *Uruguay: A prodigious user of direct democracy mechanisms*. 10.5167/uzh-95344.

ALTMAN, David. 2010. "Plebiscitos, referendos e iniciativas populares en América Latina: ¿mecanismos de control político o políticamente controlados?" *Perfiles Latinoamericanos*, [online] (35), pp.9-34. Dostupné z: <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=11515387001>.

ALTMAN, David. 2011. *Direct democracy worldwide*. New York: Cambridge University Press, ISBN 9781107001640.

ALTMAN, David. 2014. "Direct democracy in Latin America" in QVORTRUP, Mads. 2014. *Referendums around the world: the continued growth of direct democracy*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan. ISBN 978-0-230-36175-1.

ANGELL, Alan a Benny POLLACK. 1990. "The Chilean Elections of 1989 and the Politics of the Transition to Democracy" *Bulletin of Latin American Research* [online]. 9(1), 1- [cit. 2018-04-15]. DOI: 10.2307/3338214. ISSN 02613050. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/3338214?origin=crossref>.

ARENDT, Hannah. 1958 (orig.). *The human condition*. 2nd ed. /. Chicago: University of Chicago Press, 1998. ISBN 0-226-02598-5.

ARROW, Kenneth J. 1971. *Společenský výběr a individuální hodnoty*. Praha: Svoboda. *Ekonomie a společnost* (Svoboda).

BAGLEY, Bruce M. 1988. "Colombia and the War on Drugs. Foreign Affairs" *Foreign Affairs* [online]. 67(1), 70 [cit. 2018-04-08]. DOI: 10.2307/20043675. ISSN 00157120. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/10.2307/20043675?origin=crossref>.

BECK, Nathaniel a Jonathan N. KATZ. 1995. "What to Do (and Not to Do) with Time-Series Cross-Section Data" *The American Political Science Review*, vol. 89, no. 3, pp. 634–647.

BECK, Nathaniel a Jonathan N. KATZ. 2011. "Modeling Dynamics in Time-Series–Cross-Section Political Economy Data" *Annual Review of Political Science* [online] 14(1), 331-352 [cit. 2018-01-21]. DOI: 10.1146/annurev-polisci-071510-103222. ISSN 1094-2939. Dostupné z: <http://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev-polisci-071510-103222>.

BENNETT, Jane. 2006. "Modernity and its critics" in: DRYZEK, John S., Bonnie. HONIG a Anne PHILLIPS. *The Oxford handbook of political theory*. New York: Oxford University Press. ISBN 0-19-927003-1.

- BEUGELSDIJK, Sjoerd, Robbert MASELAND a André VAN HOORN. 2015. "Are Scores on Hofstede's Dimensions of National Culture Stable over Time? A Cohort Analysis" *Global Strategy Journal* [online]. 5(3), 223-240 [cit. 2018-04-04]. DOI: 10.1002/gsj.1098. ISSN 20425791. Dostupné z: <http://doi.wiley.com/10.1002/gsj.1098>.
- BIRCH, Sarah. 2009. *Full participation: a comparative study of compulsory voting*. New York: United Nations University Press. ISBN 9280811665.
- BLAIR, Laurence. 2017. "Evo for ever? Bolivia scraps term limits as critics blast 'coup' to keep Morales in power" *The Guardian*. Dostupné z: <https://www.theguardian.com/world/2017/dec/03/evo-morales-bolivia-president-election-limits>.
- BLAIS, A. a R. K. CARTY. 1990. "Does proportional representation foster turnout?" *European Journal of Political Research*, 18, 167-181.
- BREUER, Anita. 2007. "Institutions of Direct Democracy and Accountability in Latin America's Presidential Democracies" *Democratization* [online]. 14(4), 554-579 [cit. 2018-01-20]. DOI: 10.1080/13510340701398287. ISSN 1351-0347. Dostupné z: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13510340701398287>.
- BREUER, Anita. 2008. "The Problematic Relation Between Direct Democracy and Accountability in Latin America: Evidence From the Bolivian Case" *Bulletin of Latin American Research* 27(1):1-23.
- BREUER, Anita. 2009a. "Costa Rica's 2007 Referendum on the Dominican Republic-Central America Free Trade Agreement (CAFTA-DR): Citizen Participation or Citizen Manipulation?" *Representation* 45(4):455-469.
- BREUER, Anita. 2009b. "The Use of Government-Initiated Referendums in Latin America: Towards a Theory of Referendum Causes" *Revista de Ciencia Política* 29(1):23-55.
- BREUER, Anita. 2011. "Obstacles to Citizen Participation by Direct Democracy in Latin America: A Comparative Regional Analysis of Legal Frameworks and Evidence From the Costa Rican Case" *Democratization* 18(1):100-134.
- BRUG, Wouter van der, C. van der EIJK a Mark N. FRANKLIN. 2007. *The economy and the vote: economic conditions and elections in fifteen countries*. New York: Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-68233-6.
- CARRERAS, Miguel a Néstor CASTAÑEDA. 2016. "Economic Adversity and Voter Turnout: A Multilevel Analysis" *Working paper*. International Political Science Association.
- CENTELLAS, Miguel. 2009. "Electoral Reform, Regional Cleavage, and Party System Stability in Bolivia" *Journal of Politics in Latin America*, Vol. 1, No 2, pp. 115-131.

COMTE, Auguste. 1853. [FREELY TRANSLATED AND CONDENSED BY HARRIET MARTINEAU]. *The positive philosophy of Auguste Comte*. [Reprint der Ausgabe] Chapman 1853. Cambridge, [U.K.]: Cambridge University Press, 2009. ISBN 9781108001205.

CONDORCET, Jean-Antoine-Nicolas de Caritat. 1994 "On Elections" In CONDORCET, Jean-Antoine-Nicolas de Caritat, Iain MCLEAN a Fiona HEWITT. *Condorcet: Foundations of Social Choice and Political Theory*. Brookfield, Vermont: Edward Elgar Publishing. ISBN: 9781858980683.

CORRALES, Javier. 2001. "Strong Societies, Weak Parties: Regime Change in Cuba and Venezuela in the 1950s and Today" *Latin American Politics and Society* [online], 43(2), 81- [cit. 2018-04-12]. DOI: 10.2307/3176972. ISSN 1531426X. Dostupné z: <http://doi.wiley.com/10.2307/3176972>

DOWNS, Anthony. 1957. *An economic theory of democracy*. Renewed 1985. Boston: Addison-Wesley. ISBN 0-06-041750-1.

DETTREY, Bryan J. a Leslie A. SCHWINDT-BAYER. 2009. "Voter Turnout in Presidential Democracies" *Comparative Political Studies* [online]. 42(10), 1317-1338 [cit. 2017-07-02]. DOI: 10.1177/0010414009332125. ISSN 0010-4140. Dostupné z: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0010414009332125>

DURÁN-MARTÍNEZ, Angélica. 2012. "Presidents, Parties, and Referenda in Latin America" *Comparative Political Studies* [online], 45(9), 1159-1187 [cit. 2017-06-12]. DOI: 10.1177/0010414011434010. ISSN 0010-4140. Dostupné z: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0010414011434010>.

DRYZEK, John S., Bonnie. HONIG a Anne PHILLIPS. 2006. *The Oxford handbook of political theory*. New York: Oxford University Press. ISBN 0-19-927003-1.

EASTON, David. 1953. *The Political System. An Inquiry into the State of Political Science*. New York: Alfred A. Knopf, Inc. 320 s.

EASTON, David. 1965. *A framework for political analysis*. Chicago: University of Chicago Press. ISBN 0226180158.

ENDERSBY, James W. a Jonathan T. KRIECKHAUS. 2008. "Turnout around the globe: The influence of electoral institutions on national voter participation, 1972–2000" *Electoral Studies* [online]. 27(4), 601-610 [cit. 2018-02-27]. DOI: 10.1016/j.electstud.2008.05.004. ISSN 02613794. Dostupné z: <http://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S0261379408000784>.

EVERSON, David H. 1981. "The Effects of Initiatives On Voter Turnout: a Comparative State Analysis" *Political Research Quarterly*, Vol 34, Issue 3, pp. 415–425.

FILER, J. E., KENNY, L.W. a R. B. MORTON. 1993. "Redistribution, income, and voting" *American Journal of Political Science*, 37, 63-87.

FIORINA, Morris P. 1978. "Economic Retrospective Voting in American National Elections: A Micro-Analysis." *American Journal of Political Science* [online]. 22(2), 426- [cit. 2018-03-17]. DOI: 10.2307/2110623. ISSN 00925853. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/2110623?origin=crossref>.

FORNOS, Carolina A., Timothy J. POWER a James C. GARAND. 2004. "Explaining Voter Turnout in Latin America, 1980 to 2000" *Comparative Political Studies* [online] 37(8), 909-940 [cit. 2018-01-14]. DOI: 10.1177/0010414004267981. ISSN 0010-4140. Dostupné z: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0010414004267981>.

FRANKLIN, M. N. 1996. "Electoral participation" In LEDUC, Lawrence, Richard G. NIEMI a Pippa NORRIS. *Comparing democracies: Elections and voting in global perspective* (pp. 216-235). Thousand Oaks, CA: Sage. ISBN 9780803958357.

FRANKLIN, Mark N. 2004. *Voter turnout and the dynamics of electoral competition in established democracies since 1945*. New York: Cambridge University Press. ISBN 9780521833646.

FREY, Bruno S. a Alois STUTZER. 2000. "Happiness, Economy and Institutions" *The Economic Journal* [online]. 2000, 110(466), 918-938 [cit. 2018-01-14]. DOI: 10.1111/1468-0297.00570. ISSN 0013-0133. Dostupné z: <http://doi.wiley.com/10.1111/1468-0297.00570>.

FUKUYAMA, Francis. 1992. *The end of history and the last man*. New York: Maxwell Macmillan International. ISBN 0-02-910975-2.

GERHARDT, Uta. 2011. *Talcott Parsons: an intellectual biography*. Cambridge: Cambridge University Press, ISBN 9780521174589.

GEYS, Benny. 2006. "Explaining voter turnout: A review of aggregate-level research" *Electoral Studies* 25, (2006), s. 637-663.

GIMPEL, J.G. a J.E. SCHUKNECHT. 2003. "Political Participation and the Accessibility of the Ballot Box" *Political Geography* 20:5-17.

GRAY, Mark a Miki CAUL. 2000. "Declining Voter Turnout in Advanced Industrial Democracies, 1950 to 1997" *Comparative Political Studies* [online]. 33(9), 1091-1122 [cit. 2018-02-27]. DOI: 10.1177/0010414000033009001. ISSN 0010-4140. Dostupné z: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0010414000033009001>.

GREEN, Donald P. a Alan S. GERBER. 2015. *Get out the vote: how to increase voter turnout*. Third edition. Washington, D.C.: Brookings Institution Press. ISBN 9780815725695.

HELLIWELL, Christine a Barry HINDESS. 2006. "Political Theory and Social Theory" in: DRYZEK, John S., Bonnie. HONIG a Anne PHILLIPS. *The Oxford handbook of political theory*. New York: Oxford University Press. ISBN 0-19-927003-1.

- HELMKE, Gretchen a Steven. LEVITSKY. 2004. "Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda" *Perspectives on Politics*, vol. 2, no. 4, December 2004, pp. 725–740.
- HELMKE, Gretchen a Steven. LEVITSKY. 2006. *Informal institutions and democracy: lessons from Latin America*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. ISBN 0-8018-8351-2.
- HICKS, A. 1994. "Introduction to Pooling" In JANOSKI, Thomas a Alexander M. HICKS. *The comparative political economy of the welfare state*. New York, NY, USA: Cambridge University Press. ISBN 9780521436021.
- HOFSTEDE, Geert, Gert Jan HOFSTEDE a Michael MINKOV. 2010. *Cultures and organizations software of the mind: intercultural cooperation and its importance for survival*. 3rd ed. New York: McGraw-Hill. ISBN 9780071770156.
- HOWARD-HASSMANN, Rhoda E. 1983. "The Full-Belly Thesis: Should Economics Rights Take Priority Over Civil and Political Rights? Evidence from Sub-Saharan Africa" *Political Science Faculty Publications*. 17. Dostupné z: http://scholars.wlu.ca/poli_faculty/17.
- HUNTINGTON, Samuel. 1991. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- INGLEHART, Ronald. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- INGLEHART, Ronald. 1990. *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, N.J.: Princeton University Press. ISBN 9780691077864.
- INGLEHART, Ronald. 1997. *Modernization and postmodernization: cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press. ISBN 0-691-01180-X.
- INGLEHART, Ronald a Pippa NORRIS. 2003. *Rising tide: gender equality and cultural change around the world*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0-521-82203-3.
- JACKMAN, Robert W. 1987. "Political Institutions and Voter Turnout in the Industrial Democracies" *American Political Science Review* 81(2): 405-424.
- JACKMAN, Robert W. a R. MILLER. 1995. "Voter turnout in the industrialized democracies during the 1980s" *Comparative Political Studies*, 27, 467-492.
- JACKMAN, Robert W. a Ross A. MILLER. 1998. "Social capital and politics" *Annual Review of Political Science* [online]. 1(1), 47-73 [cit. 2018-03-24]. DOI: 10.1146/annurev.polisci.1.1.47. ISSN 1094-2939. Dostupné z: <http://www.annualreviews.org/doi/10.1146/annurev.polisci.1.1.47>.
- KATZ, Richard S. 1997. *Democracy and elections*. New York: Oxford University Press. ISBN 0195044290.

KOSTADINOVA, Tatiana a Timothy J. POWER. 2007. "Does Democratization Depress Participation? Voter Turnout in the Latin American and Eastern European Transitional Democracies" *Political Research Quarterly* [online], 60(3), 363-377 [cit. 2018-04-12]. DOI: 10.1177/1065912907304154. ISSN 1065-9129. Dostupné z: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1065912907304154>

KRANER, Mariah. 2012. "Social Media and Voter Participation" in: DOWNEY, Ed a Matthew A. JONES. *Public service, governance and Web 2.0 technologies: future trends in social media*. Hershey, PA: Information Science Reference. ISBN 9781466600737.

KUDRNÁČ, Aleš a Pat LYONS. 2017. "Parental Example as a Motivation for Turnout among Youths" *Political Studies* [online]. 65(1_suppl), 43-63 [cit. 2017-07-02]. DOI: 10.1177/0032321716644614. ISSN 0032-3217. Dostupné z: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0032321716644614>

LANGSTON, Joy. 2006. "The Birth and Transformation of the *Dedazo* in Mexico" In: HELMKE, Gretchen a Steven LEVITSKY. 2006. *Informal institutions and democracy: lessons from Latin America*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, viii, s. 143-159. ISBN 978-080-1883-514.

LIJPHART, Arend. 1997. "Unequal Participation: Democracy's Unsolved Dilemma Presidential Address, American Political Science Association, 1996" *American Political Science Review* 91:1-14.

LINEK, Lukáš, Jan OUTLÝ, Tóka GÁBOR a Agnes BATORY (EDS.) 2007. *Volby do Evropského parlamentu 2004*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR. ISBN 9788073301064.

LINEK, Lukáš. 2013. *Kam se ztratili voliči? Vysvětlení vývoje volební účasti v České republice v letech 1990–2010*. Brno: CDK. ISBN: 978-80-7325-314-1.

LISSIDINI, Alicia. 1998. "Una Mirada Crítica a la Democracia Directa: El Origen y las Prácticas de los Plebiscitos en Uruguay" *Perfiles Latinoamericanos* 7(12): 169–200.

LISSIDINI, Alicia, Yanina WELP and Daniel ZOVATTO (Eds). 2008. *Democracia directa en Latinoamérica*. Buenos Aires: Prometeo Libros.

LISSIDINI, Alicia. 2011. *Democracia directa en Latinoamérica. Entre la delegación y la participación*. CLACSO. Colección Becas de Investigación. ISBN: 978-987-1543-71-7.

MAINWARING, Scott. 1993. "Presidentialism, Multipartyism, and Democracy" *Comparative Political Studies* [online]. 26(2), 198-228 [cit. 2018-02-03]. DOI: 10.1177/0010414093026002003. ISSN 0010-4140. Dostupné z: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0010414093026002003>.

MANN, Christopher B. a Genevieve MAYHEW. 2015. "Voter Mobilization Meets eGovernment: Turnout and Voting by Mail From Online or Paper Ballot Request" *Journal of Political Marketing* [online]. 14(4), 352-380 [cit. 2018-03-

25]. DOI: 10.1080/15377857.2015.1086132. ISSN 1537-7857. Dostupné z: <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/15377857.2015.1086132>.

MARTIN, Brian. 1990. "Democracy without elections" *Social Alternatives*, Vol. 8, No. 4, January, pp. 13-18.

MARTÍNEZ MITA, María. 2008. *Impacto del pueblo afroboliviano en el reconocimiento de sus derechos humanos en el proceso Constituyente de Bolivia, 2006–2008*. Quito, Ecuador: Universidad Andina Simón Bolívar.

MARX, Karl a Friedrich ENGELS. 1989. *Kapitál*. Praha: SNPL, 4 sv. Spisy.

MCCAUGHAN, Michael. 2011. *Battle of Venezuela*. New York: Seven Stories Press. ISBN 9781609801168.

MCDONALD, Michael P. a Samuel L. POPKIN. 2001. "The Myth of the Vanishing Voter" *The American Political Science Review*, vol. 95, no. 4, pp. 963–974. JSTOR, JSTOR, www.jstor.org/stable/3117725.

MOREIRA, Constanza. 2004. "Resistencia política y ciudadanía: plebiscitos y referéndums en el Uruguay de los 90" *América Latina Hoy* 36:17–45.

MUHR, Thomas. 2012. "(Re)constructing Popular Power in Our America: Venezuela and the Regionalisation of 'Revolutionary Democracy' in the ALBA – TCP space" *Third World Quarterly* 33(2):225–241.

NEVITTE, Neil, CRUZ, J. a M. ESTOK. 2007. *Barriers to Electoral Participation in Guatemala: Diagnostic of 4 Municipalities*. FLACSO-Guatemala. Dostupné z: https://www.ndi.org/sites/default/files/2328_gt_report_elec_061908.pdf.

NEVITTE, Neil, BLAIS, Andre, GIDENGRIL, Elisabeth a Richard NADEAU. 2009. "Socioeconomic Status and Nonvoting: A Cross-National Comparative Analysis" *The Comparative Study of Electoral Systems*, ed. KLINGEMANN, Hans-Dieter a Ian MACALLISTER. Cambridge: Cambridge University Press, 88–105.

NOHLEN, Dieter, ed. 2005. *Elections in the Americas: a data handbook*. Oxford: Oxford University Press. ISBN 0-19-925358-7.

NORRIS, Pippa. 2011. *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*. Cambridge University Press. ISBN: 9781139496162.

NORRIS, Pippa. 2012. "The Impact of Social Media on the Arab Uprisings: The Facebook, Twitter, and YouTube Revolutions?" Paper presented at *Advancing Comparative Political Communication Research: New Frameworks, Designs and Data, European Consortium Joint Workshops*, Antwerp, Belgium, April.

O'DONNELL, Guillermo a Philippe C. SCHMITTER. 1986. *Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. ISBN 9780801826825.

O'DONNELL, Guillermo. 1993. "On the state, democratization and some conceptual problems: A Latin American view with glances at some postcommunist countries" *World Development* [online]. 21(8), 1355-1369 [cit. 2017-06-12]. DOI: 10.1016/0305-750X(93)90048-E. ISSN: 0305750x. Dostupné z: <http://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/0305750X9390048E>.

O'DONNELL, Guillermo. 1994. "Delegative Democracy" *Journal of Democracy* [online] 5(1), 55-69 [cit. 2017-06-12]. DOI: 10.1353/jod.1994.0010. ISSN 1086-3214. Dostupné z: http://muse.jhu.edu/content/crossref/journals/journal_of_democracy/v005/5.1odonnell.pdf.

O'DONNELL, Guillermo. 1996. "Another Institutionalization: Latin America and Elsewhere" *Kellogg Institute*. Working paper 222. Notre Dame, IN: Kellogg Institute for International Studies. Mar.

OFFER, John. 2010. *Herbert Spencer and social theory*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, ISBN 9780230283008.

PARSONS, Talcott. 1937. *The structure of social action: a study in social theory with special reference to a group of recent European writers*. McGraw-Hill Book Company, Inc. Reprint 1949: The Free Press. Vol. 2.

PAXTON, Pamela. 2002. "Social Capital and Democracy: An Interdependent Relationship" *American Sociological Review* [online]. 67(2), 254- [cit. 2018-03-25]. DOI: 10.2307/3088895. ISSN 00031224. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/3088895?origin=crossref>.

PODESTÁ, Federico. 2002. "Recent Developments in Quantitative Comparative Methodology: The Case of Pooled Time Series Cross-Section Analysis" *DSS Paper SOC* no. 3-02, Università degli Studi di Brescia. Dostupné z: www.unibs.it/sites/default/files/ricerca/allegati/1233pode202.pdf.

POWELL, G. Bingham, Jr. 1986. "American Voter Turnout in Comparative Perspective" *American Political Science Review* 80:17-43.

PUTNAM, Robert D., Robert LEONARDI a Raffaella NANETTI. 1993. *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press. ISBN 978-0691078892.

PUTNAM, Robert D. 2000. *Bowling alone: the collapse and revival of american community*. New York: Simon & Schuster. ISBN 0-7432-0304-6.

QVORTRUP, Mads. 2014a. *Referendums and ethnic conflict*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. ISBN 978-0-8122-4580-6.

QVORTRUP, Mads. 2014b. *Referendums around the world: the continued growth of direct democracy*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan. ISBN 978-0-230-36175-1.

- RADCLIFF, B. 1992. "The welfare state, turnout, and the economy: A comparative analysis" *American Political Science Review*, 86, 444-454.
- REIF, Karlheniz a Hermann SCHMITT. 1980. "Nine second-order national elections – a conceptual framework for the analysis of european election results" *European Journal of Political Research* [online] 8(1), 3-44 [cit. 2018-04-23]. DOI: 10.1111/j.1475-6765.1980.tb00737.x. ISSN 0304-4130. Dostupné z: <http://doi.wiley.com/10.1111/j.1475-6765.1980.tb00737.x>
- RENFER, Irene. 2010. *Democracia directa en Argentina, Uruguay y Venezuela: tres ejemplos de democracia directa en América Latina*. Buenos Aires: Prometeo Libros. ISBN 9789875743779.
- RIKER, William H. a Peter C. ORDESHOOK. 1968. "A Theory of the Calculus of Voting" *American Political Science Review* [online]. 62(01), 25-42 [cit. 2018-03-17]. DOI: 10.2307/1953324. ISSN 0003-0554. Dostupné z: http://www.journals.cambridge.org/abstract_S0003055400000125.
- ROSENSTONE, Steven J. 1982. "Economic Adversity and Voter Turnout" *American Journal of Political Science*, vol. 26, no. 1, 1982, pp. 25–46. JSTOR, www.jstor.org/stable/2110837.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques. 2003. *On the social contract*. Přeložil G. D. H. COLE. New York: Dover Publications, ISBN 0486426920.
- SANTOS VILLARREAL, Gabriel Mario. 2009. *Referéndum Constitucional de Bolivia 2009*. Centro de Documentación, Información y Análisis, Dirección de Servicios de Investigación y Análisis, Subdirección de Política Exterior: Camara de Diputados.
- SERDÜLT, Uwe a Yanina WELP. 2012. "Direct democracy upside-down" *Taiwan Journal of Democracy*, Volume 8, No. 1: 69-92.
- SCHRAUFNAGEL, Scot a Barbara SGOURAKI. 2005. "Voter turnout in Central and South America" *The Latin Americanist* [online]. 49(1), 39-69 [cit. 2017-07-02]. DOI: 10.1111/j.1557-203X.2005.tb00064.x. ISSN 15572021. Dostupné z: <http://doi.wiley.com/10.1111/j.1557-203X.2005.tb00064.x>.
- SCHUMPETER, Joseph Alois. 2004. *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. ISBN 80-7325-044-6.
- SMITH, Mark A. 2001. "The Contingent Effects of Ballot Initiatives and Candidate Races on Turnout" *American Journal of Political Science* [online], 45(3), 700- [cit. 2018-03-28]. DOI: 10.2307/2669246. ISSN 00925853. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/2669246?origin=crossref>.
- SOBERG, Morten a Thomas P. TANGERAS. 2007. "Voter turnout in small referendums" *Electoral Studies* 26, 2, June 2007, s. 445-459.
- TEIXEIRA, Ruy A. 1992. *The Disappearing American Voter*. Washington, D.C.: The Brookings Institute

TOCQUEVILLE, Alexis de. 2009. *Democracy in America*. 3rd print. Přeložil Arthur GOLDHAMMER. New York, NY: Library of America. Library of America (Library of America). ISBN 978-1-931082-54-9.

TOLBERT, Caroline J., John A. GRUMMEL a Daniel A. SMITH. 2001. "The Effects of Ballot Initiatives on Voter Turnout in the American States" *American Politics Research* 29(6), 625-648. DOI: 10.1177/1532673X01029006005. ISSN 1532-673x. Dostupné z: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1532673X01029006005>.

TOLBERT, Caroline J. a Daniel A. SMITH. 2005. "The Educative Effects of Ballot Initiatives on Voter Turnout" *American Politics Research* 33(2), 283-309. DOI: 10.1177/1532673X04271904. ISSN 1532-673x. Dostupné z: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1532673X04271904>.

TOLBERT, Caroline J., Daniel C. BOWEN a Todd DONOVAN. 2009. "Initiative Campaigns" *American Politics Research* 37(1), 155-192. DOI: 10.1177/1532673X08320185. ISSN 1532-673x. Dostupné z: <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1532673X08320185>.

TORRES FORERO, César Agosto. 2006. *De las aulas a las urnas: la Universidad del Rosario, la séptima papeleta y la constituyente de 1991*. Bogotá: Editorial Universidad del Rosario. ISBN 9789588298641.

TRAVERSA, Federico. 2004. "Reforma del estado y cambios institucionales en el Uruguay de los noventa" *Política* 042, 357-364. ISSN: 0716-1077. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/237038402_Reforma_del_estado_y_cambios_institucionales_en_el_Uruguay_de_los_noventa.

TSEBELIS, George. 2002. *Veto players how political institutions work*. New York: Russell Sage Foundation. ISBN 9781400831456.

UŞVAT, Laviniu Florin. 2017. "Legitimation of the Referendum - the Standard Mechanism of Participatory Democracy" *Journal of Legal Studies* [online]. 2017, 19(33), - [cit. 2018-03-14]. DOI: 10.1515/jles-2017-0006. ISSN 2392-7054. Dostupné z: <http://www.degruyter.com/view/j/jles.2017.19.issue-33/jles-2017-0006/jles-2017-0006.xml>.

VALENZUELA, Sebastián, Namsu PARK a Kerk F. KEE. 2009. "Is There Social Capital in a Social Network Site?: Facebook Use and College Students' Life Satisfaction, Trust, and Participation" *Journal of Computer-Mediated Communication* [online]. 14(4), 875-901 [cit. 2018-03-25]. DOI: 10.1111/j.1083-6101.2009.01474.x. ISSN 10836101. Dostupné z: <https://academic.oup.com/jcmc/article/14/4/875-901/4583552>.

VERBA, Sidney. a Norman H. NIE. 1972. *Participation in America: political democracy and social equality*. University of Chicago Press ed. Chicago: University of Chicago Press, ISBN 9780226852966.

VERBA, Sidney., Norman H. NIE a Jae-on. KIM. 1978. *Participation and political equality: a seven-nation comparison*. Chicago: University of Chicago Press. ISBN 0-226-85298-9.

WEBB, Paul David, Heinz EULAU et al. 2015. *Election*. Encyclopædia Britannica, inc. [online]. [cit. 2018-03-14]. Dostupné z: <https://www.britannica.com/topic/election-political-science>

WELP, Yanina a Uwe SERDÜLT. 2009. *Armas de doble filo: la participación ciudadana en la encrucijada*. Buenos Aires: Prometeo Libros. ISBN 978-9875743014.

WELP, Yanina. 2010. “El referendo en América Latina. Diseños institucionales y equilibrios de poder” *Nueva Sociedad* 228: 26-42.

WEYLAND, Kurt. 2013. “The Threat from Populist Left” *Journal of Democracy* 24 (3): 18-32.

WILLIAMS, Christine B., and Girish J. GULATI. 2009. “Social Networks in Political Campaigns: Facebook and Congressional Elections 2006, 2008.” APSA 2009 Toronto Meeting Paper. Dostupné z: <https://ssrn.com/abstract=1451451>.

WOLFINGER, R. E. a Steven J. ROSENSTONE. 1980. *Whovotes?* NewHaven, CT: Yale University Press.